

ПОЕТОВІ

„Как говорят, инцидент исперчен“.
В. Маяковский

На перші грози нагортала
тривогу хмар — весни рука,
яка пройшлась по всіх кварталах
в огнях асфальтових дзеркал.

Ще вчора Журавлівка грала
на струнах шумної води —
в чеканні вже брунчасті стали
жагою сповнені сади.

І кожної тополі вістря,
і кожен клен були для нас
весни знаменами. І пристрасть
здалася першою в той час.

Здалася першою. І знову
з безцінним грузом до країв
він плив і плив любовний човен
поміж майданів і садів.

Та в подорожі цій бездумній,
де й капітана не було —
прийшов як сум нежданий сумнів,
як зайва зморшка на чоло.

Він ріс. Він хитро йшов на приступ.
Законами сидих століть
мені загрожував — і пристрасть
здалась останньою в ту мить.

Над простором вогких майданів
палав зорі багряний пласт...
Так! Неминучість розставання
вже невідкладною була.

І я (нехай вас не образить
необережна паралель) —
Ваш човен пригадав одразу,
розтращений Ваш корабель.

І вас, плечистого, крутого,
якого не забудь мені,
якого любимо, якого —
так і не знаємо в труні!

Чи ж я один хотів одверто,
як ви од ніг до голови —
буть справді молодим до смерті
яким були до смерті ви!?

Як ви... Та ваш розбитий човен
ось предо мною пронесло —
й лягла як відблиск крапля крові
мені на зламане весло.

Судьба?.. Неправда!
Зріють тучі
живими зливами весни,
і кличуть жити — невмирущим
поетом складені пісні.

Ні! Через сумніви суворі,
крізь хижу обміль і грозу —
в боях, найглибшу зморшку горя
живий і дужий пронесу.

І що тріски усіх човнів
перед життям таким поета,
безмежно смілим, як порив,
безсмертним, як загибіль Нетте!

З Л А М¹

ПОВІСТЬ

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Гаряче літо з теплодайним сонячним промінням знесило свій пал. Натомість заступила хитка щодо погоди осінь.

Забгнене муттю і клоками сивотемних хмар повзе осіннє небо. Широкий, рівний степ часто змочується дрібною мжичкою дощу. Квасяться і від дощу, і від холодних туманів садки й дерева на вулицях, плачуть буйними сльозинами, які краплями звисають з гіллячок і пожовтілого листя.

Грунтові дороги на вулицях, що такі тверді, ніби бруковані влітку, тепер розквасилися. Грунт тягнеться за ногами, прилипаючи до них гумою, міцно присмокується до калощ, чобіт, чувек.

Удень ще й по-літньому сонце кине свій теплий промінь чик. Він виповзе споza хмар і туманів, але вже не надовго. Сонячне проміння вже не так щиро обдає тепліним живцем.

А сьогодні так кисло-кисло надворі.

На шибках у вікні кімнати станичного парткому понависали цілі патьоки краплин, немов ті густі й солоні сльози. Кімната, що так приємно вражає, коли входиш до неї, чомусь і собі затьмарила осінньою тьмою, оповила нею себе, як марлею.

І Гуркало сидить за столом сердитий, немов збаламучений на таку погоду. Він часто перехиляється то в той бік, то в той. Дістає папери, порозкидані на столі, книжки, газети. Все те підсуває ближче до себе. Читає. Іноді, прочитавши там чи там, бере до рук перо й пише.

Перо по паперу стрибає, як ноги в танку. Перо загинає коліна в кінці рядка, стрибким перескоком плигає на інші рядки.

Гуркало працює над проектом, який має подати на засідання парткому. Він працює над конкретними заходами до здійснення ухвали райкому тут, у станиці.

¹ Див. „Червоний Шлях“, №№ 2, 3, 1935 р.

— Да... Треба! — мурмоче про себе він. — Треба, бо прогавили ми...

На мить поклав перо, вперся руками об стілець і закинув голову назад.

Із стіни на нього, ніби докоряючи, прищуреним трохи оком глянув Ільїч.

Рано ще. Може, ранній станичний сніданок уже й минув, але не в усіх.

Після безсонної ночі хочеться спати. Руки якось знесилюються, а треба працювати. І очі — на них ніби прив'язана якась вага — хочуть злипнутися, закрити від Гуркала денне світло. І думки теж в'яжуться важко. Над кожним реченням, що його рука заносить на папір, доводиться думати довго, напружуючись.

„Заснути б“, — ніби хтось підбиває його зза плеча. Але ні! „Треба зробити оце, а там... хіба, може, на одну хвилинку замкнути кімнату й задрімати, сидячи тут“.

Натискує пером по паперу. Перо скрипить у відповідь, як і стілець під вагою тіла.

„Да... Треба!“ — думка не кидає.

Проходить хвилина, три, п'ять...

Гуркало за столом натискує пером по паперу, витягає літери в слова, слова в цілі думки - речення, працює над проектом. Треба бо заготовити пропозиції на реалізацію постанови райкому. Треба ж обдумати загода, як саме розставити сили, що зробити, щоб...

— Прогаяне треба нагнати!

І знов пошта. На конверті штамп райкому. Хутко відпровадив від себе того, хто це приніс. Розірвав конверт і очима — в написане.

Райком знову б'є тривогу.

Давить трохи на вагу тіла безсонна ніч. Кліпнуть густо повіки червоних від безсоння очей. Та ні! Спати не можна! Зусилля, наддане волею, розриває той тиск. Очі дивляться знову гостріше, а руки вже перебирають папірці. Спішно перечитує їх Гуркало. Старанно підкреслює на них червоним олівцем. Читає далі...

— Невже?

Ще припав до паперу. Не хотілося вірити. Думав, що то після безсонної ночі йому, може, здалося, а там не так. Та як не читав, а воно так. В постанові райкому так-таки й говорилося:

„...Надіслати особоуповноважених до відсталіших станиць...“

І до цієї станиці приїде товариш Стасюк.

— Значить, ми самі не впоралися. Потрібна підмога й серйозна, а нам за це наганяй. Так, так, так...

Багрянець, як пізньої осені на кленовому листку, ліг на

його обличчя. Очі, мов спати йому й не хотілося, роздалися ширше проти звичайного, чоловічки креснули іскрами яскравішого полум'я.

— Ганьба нам, ганьба!

Задумався кріпко про себе. Та ж тільки думки й сумування— не вихід іще. Перепони, коли вони є на шляху,— їх треба знести, можливо, додавши фізичної сили. Перепони треба прибрати, загатити ярки. А на це потрібен розум, потрібна воля, потрібні люди і надійний провід людьми...

З коридора донісся людський говір, човгання ніг об підлогу. То вже відчинилися двері до цього приміщення. Отже, починається буденне, щоденне життя.

— Треба, щоб бригади взялися як слід. Це ж...

Хотів знайти якесь слово, щоб одним ним змалювати свій настрій, свої думки. А слова такого враз не знайшов. Хотілося пригадати таке слово, щоб ним одним характеризувати і цей ганебний стан, в якому вони перебувають, і самих себе, що призвели станицю до такого стану, що своїм керівництвом допустилися стількох непростачливих промахів.

На хвилину крізь осінні хмарки випорснуло сонце. Сонце зайчиком підкралося до Гуркалової кімнати, плигнуло на стіл, на папери, на чорнило. Сонце промінчиком сковзнуло по його обличчю, обдало теплоніжним диханням, ніби полоскотало жмутаного пуху.

— А-а...

Схопився зза столу. Зібрав докупи всі папери. Жужмом уклав їх до шухляди. Ось зараз збирався піти до колгоспу, порадити, може натиснути, щоб скоріше молотили і здавали державі хліб, щоб сплатили свій борг.

Заховав папери, замкнув шкатулку на замок і тільки хотів піти, як крізь нечутно прочинені двері до його кімнати просунулася голова Дриги, Дмитра Якимовича.

— Павло Омеляновичу, — скоріш прошепотів, ніж промовив уголос Дрига. — Можна мені зайти до вас?

„От іще!“ — подумав про себе Гуркало, глянувши йому в лице.

Ковзнув миттю очима по лапчастому піджаку, по самих дірявих штанах, по чувеках розтоптаних, забагнених.

— Увійдіть, — промовив уголос і зостався стояти край столу, схилившись там на підставлену руку.

А Дрига вже коло нього. Дрига так лагідно, осміхаючись, заглядає йому в лице, ніби намагається сказати щось дуже приємне.

— Я вас, може, й затримую, — виправдувався перед Гуркалом, зрозумівши, що він його затримав, коли той збирався кудись іти.

Павлові Омеляновичу немає часу розмовляти абищо. Адже йому треба піти негайно до колгоспу, треба зробити щось,

треба виправляти прогаяне, виправляти провину перед своєю державою.

— Кажіть уже, чого прийшли, — промовив до Дриги, залишаючись стояти на тому ж місці.

— Бачите, — почав Дрига. — Я вже був у голови...

— Ну, — перервав Гуркало, помітивши, як Дрига зам'явся на слові.

— Ну, і... він не сказав, як треба мені. От я й завітав сюди, до вас за порадою. Думаю, що ви всякі діла знаєте краще.

„Яка може бути порада? — подумав про себе. — Був у голови. Той йому не сказав. Мабуть, голова сказав, та не так, як він того хотів“.

Трохи здивовано подивився на оцю, на перший погляд згорблену, постать упертого одноосібника, з яким йому вже не один раз довелося стикатися. Трохи здивовано дивився на його мало не розлізлу кубанку, на шмаття одягу і на лице, засмагле за літо на сонці, а тепер старанно виголене, де темні очіці втонули в навислих віях.

— Я, тее, — мовить Дрига тихо, улесливо. Його розкритий рот нагадує пелюстку з щойно витягнутого з чавуна вареника, розвареного в окропі. — З хлібом у мене, бачите...

— З хлібозаготівлею, мабуть?

— Ну, хай буде так, — погодився відвідувач. — Виконувать немає чим, а бригади все напосідають.

— Умгу, — незрозуміло для чого проговорив Павло Омелянович. — А скільки ж із вас належить хлібозаготівлі?

— З мене?

— Так. Скільки хліба повинні ви здати державі?

Темні мишачі очіці може на одну мить кліпнули зверху повіками, бовтнули білками й знову тонко кололи Гуркала.

— З мене багато, товаришу Гуркало. Непосильно.

— Скільки саме багато? — ставить питання без обходів Гуркало.

— Тридцять пудів.

„Тридцять пудів усього, і він ще прийшов до мене, невдоволений, що з ним не так говорив голова станради. За тридцять пудів він ще ходить до нас, проймає очима, шукає підтримки. Ні, ні!“ — І тоді вголос:

— Тридцять пудів — воно може й багато для окремих людей... Павло Омелянович навмисне не докінчив речення, перервав, не договоривши того, що думав сказати.

Дрига зрозумів це інакше. Він уже думав, що Гуркало верне на його сторону, що тут він знайшов підтримку. Дрига починає осміхатись, виказувати своє задоволення з такої думки секретаря. Очіці грають, улесливо дивляться в очі й лице Гуркалові.

— От. Саме це я й говорив голові, — забігає вперед Дрига. Гуркалові нестерпно. Очі його загорілися. Щоки налилися

червоною фарбою, а зуби аж угризлися в губу, міцно прикусивши її зсередини.

— Так. А скажіть, скільки у вас було посіву?

Дрига зміни не помітив. Він про себе думав, що його справа тепер стала „на мазі“, що Гуркало говорить інше, не те, що говорив голова. А вже коли цей говорить, коли він візьметься, тоді Дрига свого доможеться.

— Та посів у мене куди там. Усього посіву дві десятини під пшеницею та три чверті під кукурудзою. Хіба це посів!

— Так!—і тоді про себе: „І з такою скаргою прийшов до мене? Це, виходить, йому багато?“

Слова Дриги колють Гуркала. Хочеться відповісти йому гостро і сильно, так, щоб не ліз більше ніколи, щоб і не каламутив води.

„Тридцять пудів майже з трьох гектарів. І це йому багато?“

Згадав нещодавно перечитану пошту з району. Там говориться зовсім не те. Партія вимагає від нього, щоб він виправив припущені ним же, його керівництвом, промахи в роботі. Партія йому нагадує про виконання зобов'язання перед своєю державою.

„До нас, де з хлібозаготівлею ганебно відстали, от-от мусять приїхати особоуповноважений, а ми розп'якуємо ще з такими, як цей? Тоді ясно, чому ми прогавили. Ясно, чому сталося так“.

Гуркалові соромно самого себе: чому він і досі не перевіряв окремих фактів у цій справі? Соромно, що Дрига—цей прихований куркуль залишився ще незліквідований як клас.

„Тридцять пудів майже з трьох гектарів!—думає Гуркало.—Тридцять пудів для нього не підсилу? Де це видано?“ Дрига насмілювався прийти до нього, просить „помилувати“, „скостити“, бо, мовляв, „це багато“. Дрига стоїть перед Гуркалом, запобігливо заглядає йому в очі, чекає, що скаже йому секретар станичного парткому.

— Знаєте що?—не проговорив, а відрізав Гуркало.—Нам говорити нема про що. Ідіть додому. І, щоб не валавдатися, негайно здайте все, що ви повинні здати. Від себе я визначаю вам строку два дні.

Його слова, як ті бичі, вдарили по цій непоказній фігурі, по оцих ганчірках, натягнутих навмисне.

— Павло Омеляновичу...

— Я вам сказав усе.

— Нема, хоч і перевірте сами. Провірте. Ось прийдіть з комісією.

„Сволоч!“—ледве стримався, щоб не сказати цього слова голосно. Нічого іншого й кращого для Дриги Гуркало тепер не знаходив. „Бідняком прикинувся“.

— Знаєте,—одірвав руку від стола й ступив на крок уперед до дверей,—мені треба йти в справах. Даремно точити

ляси — нема часу. Більше вам ходити нема чого. Ідїть, і щоб уже завтра надвечір станрада зареєструвала, що ви хлібозаготівлю державі здали повністю. Зрозуміли, що я вам кажу?

— З урожаєм нема стільки, а вже ж сім'я харчувалася, та й ще...

— Киньте дурниці! Я вам сказав, що треба робити. І ви робіть. Ходіть!

Сам перший хутко вийшов з кімнати. Дрига почелепав помалу за ним, опустивши в підлогу свої мишачі очі.

* * *

Коли колгоспні бригади ще поралися коло Кубані, щоб зберегти свої ділянки врожаю, одноосібники — їхні ділянки були за колгоспними — поралися в себе. Вони не звозили зразу всіх копиць до току, щоб молотити, і не брали їх одну за одною. Брали тільки чистіші копички, розкидані по всій ниві, а про людське око зоставляли найгірші то там, то там. Коли небезпека коло річки стала проходити і від станради виділили уповноважених на одноосібні ділянки, для визначення врожаю, було вже пізно. На ділянках манячили ріденькі копички. Стояли тільки ожередики вимолоченої й залежалої соломи, поприкривані зверху бур'яном.

Уповноважених підводили до кинутих, забур'янених копичок, діставали жмутами цього сміття, підносили перед очі.

— Дивіться, де тут хліб їстимеш?

Деякі з тих, що приходили на степ, сперечалися, не погоджувалися з доводами господарів. Але серед членів станради були й одноосібники, що приставали на їхню сторону.

— Ото, може воно й так. Державі віддай, а самому що?..

— Еге, що ми дамо державі, коли самим нічого їсти?

Хліб на зсипні пункти йшов мляво. Вирішальні місяці хлібозаготівель дали найменші показники. Коли почалась осіння сівба — хлібозаготівельному апаратові на зсипищах та елеваторах майже не було чого робити.

Де ж хліб?..

Сонце оббігало свій круг. Сонце гріло людей, щедро горнуло в обійми многоруким промінням, ласкаво посилаючи тепло. Влітку сонце гріло добре, не затримувало роботи. Та деякі люди робилися неслухняні, робили не так, як треба було...

Давно минув вересень. Минає жовтень.

Створені бригади для підштовхування одноосібного сектору в роботі жаданих наслідків не мають. Бригади мусили допомогти справі виконання плану хлібозаготівель, але того не сталося.

Підійде бригада до двору якогонебудь хазяїна, а його нема дома, десь зник.

— Де ж він?

Бригада не заспокоюється на тому. Хтось з членів бригади перелазить через паркан, ретельно відганяючи собаку, відчиняє замкнуту фіртку і пропускає товаришів. Усі вони йдуть до хати. Хатні двері теж на замку.

— Нема, — сердито говорять між собою.

— А де ж він?

Висловлюють різні припущення, здогади. Зазирають у вікно: де побачать, що по хаті вештається сама тільки дівтора, а де й зовсім порожньо. Не видно дорослих.

Постоять, постоять та й мусять вертатися ні з чим...

* * *

У дворі Дриги на бригаду кинувся здоровенний собака Пірат, що бігав на цепу від хати через увесь двір до комори. Собака, мабуть навчений хазяїном, не терпить чужих, коли їх не супроводить хазяїн або хтось із Дрижиної родини. Собака кидається на бригадників, ніяк не хоче пропустити до хати. Але бригадники, відмахуючися від собаки палками, простують до дверей.

Замкнуті.

— Нема й тут, — сумовито видавив член станради Смичок.

Смичок ніде не добивався, щоб знайти хазяїна, розтлумачити, може, дещо йому, домовитися про скоріше виконання зобов'язання перед державою. Те йому було байдуже. Він іде тому, що його посилають, що його, як члена станради, „примушують“ — так заявляє він сам — ходити й стукати палкою об дошки.

— Та що ж це таке? — промовив на Смичкові слова бригадник Книщенко, прикріплений до цієї бригади від комсомолу.

— Нема, — здвигнув плечима Смичок і вже повернувся назад. — Хто їх знає, де вони.

— Ні, так вас за роботу хвалити не будуть.

Смичок зупинився. Щось промурмотів, але того Петро не чув. Не прислухався, про що говорив до себе Смичок. Йому одна справа, а Петрові інша. Петра послав до бригади комсомол, і комсомол вимагатиме від нього роботи. Добре, що до сьогодні проходило так. Як він звітуватиме перед комсомолом? Чим доведе, що виконував наказа, що робив по комсомольському? Петро мусить домагатися виконання.

— Заждіть! — запропонував він Смичкові.

Як і в інших, січечні двері замкнуті. Щоб вештався хтось по хаті — крізь вікно не побачили.

За високим парканом, від вулиці й до хати, у Дриги насаджений великий квітник. Улітку листя бузка та жоржини закривали, як віконницями, вікна з вулиці. Хоч скільки дивися було через паркан до хати — нічого не побачиш.

Петро подивився в усі вікна кухні, великої хати і дійшов до вікон малої. Відхилив трохи бузок, жоржину і хутко припав очима до шибки.

Не сподіваючись такого шукання, дочка Дриги не ховалася десь поза домівкою, а там таки, в малій кімнаті, поралася коло своєї скрині, старанно перекидаючи щось усередині.

— Пашка? — раптом сам себе перепитав Петро.

Паша колись зводила з ума Петра. Пашка — дівчина його років. Вони разом починали й закінчили станичну школу. Товаришували. Потім вона вчилася в місті у педагогічному технікумі, звідкіля минулої зими її звільнено вже з другого курсу.

Ще з дитинства Петрові приписували її за майбутню дружину. Петро сердився. Часом готовий був битись, але згодом все таки біг до неї і майже весь вільний час пропадав там.

Тепер пригадав, як одного разу, коли вона приїхала взимку додому, підступив до неї. В розмові відчув уже холодок, але не повірив. Не вірилося, щоб вона, можна сказати, заручена ще з дитинства, зрадила його. Адже не тільки вони думали про це, а й батьки почали родичатися. І все ж... Коли обняв і хотів поцілувати, вона його грубо відштовхнула, назвала непристойним словом. Він пішов і більше не підступав, хоч і страждав на самоті.

Петро густо почервонів. Перед ним, як на долоні, разом проведені роки. Пригадалося все до найтоншої рисочки: і школа, і зустрічі, і гулянки, і родичання батьків. Зустрічатися не хотілось, алеж треба!

Підступив ще трохи ближче, переставивши ноги, і стукнув у вікно.

Пашка, здригнувши, повернулася до нього лицем.

— Відчини!

Вона зам'ялася. Відчиняти для таких гостей їй не хотілося. Та й батько ж наказав не пускати нікого. Але тут її побачили. Тепер сховатися вже нема куди. Вона випрямилася. Мить якусь стояла нерухомо, тільки очима проймала Петра.

— Відчини!

— Вам треба хазяїна? Його дома нема, а я нічого не знаю. Чути таке доводилося вже не раз. Отже воно Петра не вдивувало, а те, що вона заховалася сама, дає привід не вірити й у відсутність хазяїна.

— То дарма. А ти відчини.

Паша мусила відчинити.

— Де хазяїн?

— А хто його зна! Мабуть, до міста подався.

— До міста?

— Еге.

Відповідь не тверда й не переконлива.

В кухні на лаві лежав старий черевик, натягнутий на колодку, і в підшві стреміло загнане туди шило. По лаві розкидане шкураття, залізні й дерев'яні цвяшки, дратва, шила, колодки,—все чоботарське приладдя. Це доводило, що хазяїн не подався до міста, як казала дочка, а десь недалеко. Коли б він подався до міста—приладдя на лавці не було б так порозкидане.

— І тобі батько не сказав, куди саме він пішов чи поїхав?—спитав Петро.

— Ні,—невдоволено вимовила Паша.

— А може він дома?—і показав рукою на шевський інструмент, розкиданий безладно по лаві.

— Нема. З самого ранку я його не бачила.

— А може?

Дівчина розсердилася. Лице її спалахнуло. „Де ж пак,—думала вона про себе,—прийшов якийсь шмаркач і так пристає до неї. Та ще ж хоч би хто, а то Книшів син!“

— Кажу, що не знаю. Чого ви до мене пристали? Буде він, тоді з ним робіть що знаєте, а мені до того діла нема.

Смичок і собі косо глянув на Петра, поглядом докоряючи його за таку настирливість. Смичок уже хотів був іти з хати, щоб не чути цієї розмови, не чути докорів, не бачити сердитих проймаючих очей, але Петро не йшов.

Після того, як Пашка гримнула у відповідь на Петрові запитання, Книшенкові не було чого говорити з нею. Лишилося або вжити якихось інших заходів, або без нічого піти з хати і з двору. Та й ходити без нічого з двору до двору вже остогидло.

Ходити доводилося не один день і не один раз. А справа хлібозаготівлі від того не посувалася. Член станради Смичок на звіті скаже, що „не було нікого дома. Не ламати ж мені самому замків!“ А Петрові перед комсомольською організацією хіба так говорити можна? Згадка про те, як лунатиме він очима перед зборами, як говоритимуть Лобода, Гаюрина та інші, непокоїть дуже.

— Стій!—затримує він Смичка.

Пірат, що був утих, коли непрошені гості заховалися до хати, знову загавкав. Дівчина пішла з хати, сказавши про себе:

— Когось іще несе.

На кого гавкав пес, у хаті не бачили. Бачили тільки, як Пашка кинулася з хати не до фіртки, а пішла на город. Значить, тут щось не те.

— Ану, ви залиштеся в хаті,—сказав іншим бригадникам Петро,—а я піду на хвилину на двір.

І не чекаючи, чи погодяться товариші, чи зостануться в хаті, чи може підуть з двору,—Петро, хутко оббігши поза хатою, вискочив на город.

Від двору до городу в Дриги густий дощаний штахет і шалівчані ворота. За них сховалася від бригади Пашка.

Ледве зачинила за собою фірточку, яка вела до городу, назустріч почула голос батька, що вже збирався вертатись до хати.

— Ну, що там? — спитав він, випорснувши зза хліва.

— Мовчи! Вони сидять у хаті. Я сказала, що тебе нема, що ти поїхав до міста, а вони не вірять. Ти йди кудись геть...

Дрига не встиг піти. Тільки повернувся назад, як Петро, стрибок по стрибку, був уже тут.

— Куди ви? — торкнувся плеча Дриги.

Дрига від несподіванки аж присів.

— Нам казали, що ви пішли чи поїхали до міста. А ви тут? Е-е, дядьку, так у нас не годиться.

Дризі говорити нема чого. Вони з дочкою обое стояли вражені від несподіванки.

Надворі сів дощик. З того, як густо був усіяний дощем піджак Дриги, Петро догадався, що Дрига вже давненько третєся поза хлівом, ховаючися від них.

Може, якесь мить Петро суворо тільки дивився на них. Дрига щось хотів сказати спритному комсомольцеві, ловив своїми вузькими чорненькими очима Петрів погляд, намагався прочитати думки, а може, зачарувати і легко потім зникнути. Пашка тільки мовчала. Вона певна, що Петро не забув її образи і чогось просити в нього здавалося їй зайвим.

— Ну, дядьку, — промовив згодом до нього Петро, — час не стоїть.

Дядько Дрига ошкірився на Петра. Люто креснув іскру ненависті з малих очей.

— Ходіте! Стояти на дворі немає чого. Коли не поїхали справді до міста...

— Я не піду, — глухо промовив Дрига, застаючися стояти на місці. — Мені нізачим туди йти.

— Вас там ждуть, — проговорив суворо Петро.

Дрига все ще стояв нерухомо. Його руки — широкі й кострубаті — короткими, але товстими пальцями піймали за крайок пасиння сояшничини й механічно, зчистивши мокротиння з долоні брилика, вилузували звідти дрібні зерна.

Пашка весь той час стояла проти батька, не ступивши й на крок ні вперед, ні назад. Тільки її стрибкі очі раз-по-раз спинялися то на тому, то на тому.

На небі, поміж майже суцільними присковими хмарами, в заході трішки просковзнуло білішою цяткою. Здавалося, ніби на давню непряному простиралі щойно притулили нову коленкорову латку. А над головами ще сів дощик.

Довкола одноманітно, сіро. Плаксиво схилилися намоклі

галузки дерев і монотонно спікала вода по ринвах до басені¹.

І яка вона одноманітна тут осінь! Так само було минулого, позаминулого і багатьох попередніх років. Обридлий дощ щоосені дається взнаки. Дрібною мжичкою, імристою мрякою одно знає січе й січе.

А в житті осінь не одноманітна. В житті осінь минулого року була не така, як цього року. Осінь минулого року була не схожа на осінь позаминулого року й на осені попередніх років.

Колись, до революції, в цей час у Дриги хліба було ой-ой скільки. Ніхто тоді не приходив до нього, ніхто не нагадував, щоб він щось продавав державі чи комусь іншому, та ще й за твердими цінами. Було, городовики, наймити з некозацької бідноти зберуть йому врожай, насиплють повні засіки в амбарі пшениці, а розпоряджається всім він сам. Він, Дрига, повновладний хазяїн, за якого стояв отаман, управа, стояв сам государ. Тоді навіть дружина, не те, щоб хтось сторонній, самочинно не могла взяти й пуда зерна. Всім розпоряджався один, всьому був хазяїн він, Дрига.

Виминав з намоклого пасиння зерно. Рухи механічно, як частина заведеної машини, робили своє, а думки кружляли осібно. Думки, зосереджені навколо одного, плазом залазили то до тієї, то до тієї щілини, шукаючи виходу з тупого кута.

Дивно виходить на думку Дриги. Батько — старий Книш — хоч і пішов до колгоспу, а от не те, що його син. І про те, що в нього збирались потай, і про те, що Микола Думенків перебував кілька часу в нього, — нікому не сказав і слова. А син, його рідний син, ось прийшов до Дриги і говорить з ним зовсім не по-батьківському, не так, як той.

— Чому він не так робить?

Миттю промайнула в голові крута думка:

„Підступити ближче до молодого Книшенка й усе розповісти. Адже тут, на городі, крім Пашки, немає нікого“. Вони бо стенулися віч-на-віч і можуть говорити одверто, не боячись один одного.

Чи так? Чи підійти старому Дризі до молодого комсомольця-юнака й розповісти йому таємницю про збори? А коли говорити про збори, то мабуть треба розповісти і з чиеї ініціативи вони були скликані, хто верховодив? Звідціля ниточка потягнеться далі. Можливо, він забажає довідатися про все, що було на тій нараді.

Ні, цього Дрига Петрові не розкаже. Говорити за таємні збори — значить викрити себе самого, викрити всю справу, бо чи додержить він таємниці? Де гарантія, що ту таємницю Петро ховатиме так, як і його батько? А що, як він про все розпсвість там? Що тоді? Що?

¹ Басеня — цементовий колодязь для дощової води.

Петро, що вже ступив до фіртки, раптом озирнувся назад. Дрига стояв на тому ж самому місці і м'яв руками насіння сояшнику. Коло Дриги стояла його дочка, така знайома йому. Вона стояла мовчки, не втручалася в розмову.

Петро зупинився. Все дивився на Дригу, боявся, щоб він кудинебудь не метнувся, стеріг його, щоб не зник з очей.

— Ходімте, дядьку! — сказав Петро.

— Куди йти? — вирвалося в Дриги.

— До хати, — спокійно проговорив Петро. — Там же бригада чекає мене й вас.

Дрига кинув насіння. Зернята з рук посипалися на землю. Ступив крок уперед. Треба йти, бо вже тікати немає куди, критися важко. Та хоч би й сховався він тепер, хоч би й не пішов до хати з Петром, то від цього справа не покращала б.

— Піду. Тільки...

Блиснув на Петра невеличкими сердитими очима.

— Я то піду, а хліба в мене нема. Самому доведеться пухнути з голоду, не те щоб давати для людей.

Пашка хутко, майже плгнула, повернулася до батька, що вже простував до фіртки, і з силою тузнула його за рукав:

— Не йдіть! — вигукнула. — Не йдіть, кажу! Хай він із своїм батьком домовиться, а не до нас прийшов.

Петро, нічого не знаючи про батька, стояв на своєму.

Дрига озирнувся і сердито пошпуриє словами в дочку:

— Не бабські то діла. Не лізь, не суй свого носа туди, де він не пролізе.

— А як же воно оце?..

— Замовчи! Сказав, не суй свого носа туди, де тобі не положено, — спинив він дочку. — Ти мені наговориш такого, що потім і з попом не розв'яжеш.

Виставив уперед руку, ніби збирався відбити напад дочки, і вже твердіше пішов до фіртки.

— Раз настоюєш, — говорив спокійніше Дрига до Книшенка, — то робити нема чого. Треба йти. Ходімо! Тільки з цього не вийде нічого. Хліба в мене нема і ходити за мною в засідки даремно.

Петро мовчки прочинив фіртку і пропустив Дригу. За ним ступив сам. Чи зосталася на місці, чи повернула кудись у сторону Пашка, — Петра не цікавило.

Собака Пірат хотів накинутись на молодого Книшенка з усією хазайською немилістю, з усім злом до чужих людей. Та на цей раз Дрига повинен був крикнути на Пірата.

— Пшов! — гукнув він на собаку. — Не муч хоч ти, — і махнувся з усього розмаху, немов у нього в руках був кілок.

Собака заскавучав і хутко сховався під повіткою. Тільки

сердитими широко відкритими очима спід повітки стежив Пірат, поки хазяїн і чужий пройшли по сходах до хати.

До хати Дрига вступав як хазяїн. Сміливо, навстіж, розчинив двері й переступив поріг. Зосередженим поглядом невеличких очиць спід насуплених брів оглянув кімнату-кухню, де були неждані й небажані для нього гості з бригади по хлібозаготівлі.

А гості ці так і сиділи, як сиділи кілька хвилин тому. Вони сиділи на лаві, а між ними стояв великий чавун вареної кукурудзи; вони вже чимало її поїли. Це Смичок самочинно дістав спід лави чавун з кукурудзою і їв, щоб „утолити глад“, як іноді сам висловлювався про їжу.

Дрига швидко ступив туди. Демонстративно сіпнув рукою за крайок чавуна, зняв його з лави й поставив униз, сховав від гостей.

— І тиснете, і в хаті самоправите ще! — сказав з докором.

Бригадникам соромно за Смичка. На слова Дриги вони не сказали нічого, тільки почервоніли. Смичок теж мовчав. Сидів, утопивши в землю очі.

— Доїдаєте останнє, щоб уже край? — не вгавав Дрига. — Беріть уже! Я знаю, ваша сама бере. Може таки хоч ізза нас трохи довше проживете. Живіть...

Смичок сидів як спійманий злодій. Оборонятися чи зразу перейти до справи — не міг. Йому, як представникові місцевої влади, належить перше слово, а він мовчить.

Скориставшись з замішання представника влади, Дрига випростався, як після сну, і шулікою накинувся на бригадників, намагаючись виграти на тому.

— Чого прийшли доїдати останні качання кукурудзи? Де це, в яких радянських законах написано?

Від середини хати, де стояв до того часу, ступив наперед, вельми жестикулюючи руками.

— Ось я піду до голови. Ходімте разом! — сказав він бригаді і, здавалося, вже наважився йти.

— Та...

Смичок насилу підняв голову. Йому, може, стало соромно за те, що призвів товаришів до такої неприємної історії. Знав, що голова станради і партійний секретар за це не похвалять, назвуть це якимись страшними словами, бо з самого першого разу вони забороняли чинити будьякі прикrostі, незаконні вихватки.

— Чого там йти? — промовив Смичок до Дриги і до присутніх бригадників. — Винуватий я, що посамоправив, а вони ні при чому. Узяв, думав, що й тепер, як колись. Тоді ж не билися й не лаялися за качан...

— Колись... — перебив Дрига. — Колись і з хлібом сиділи, а тепер і без цього дерма, кукурудзи, сидітимеш.

Через те, що розмова набувала іншого характеру, бри-

гадникам стало ніяково. Такий зворот розмови був для них нежданий, і тому вони були мов не в собі. А для Дриги це було на користь. Він вже ступив до порога, взявся за клямку.

— Ході́мте!

Іти до голови станради скаржитись на бригаду, яка прийшла до нього вимагати виконати зобов'язання перед державою, для Дриги було не вигідно. Цим він думав тільки спаралізувати бригаду, випхати її від себе, щоб вона пішла, не поговоривши навіть з ним про хліб.

— Ході́мте! Я доведу, як не слід робити. Я доведу, що це грабіж. Куди це годиться. Прийшли, щоб пограбувати останнє, останні качани поїсти, а ти потім іди в старці...

Брязнула клямка. Аж тоді Смичок звівся на ноги, але не рушив з місця. Не відчинив дверей, не вийшов і сам хазяїн. На мить у хаті настала тиша. Чути було, як розмірено цокав годинник.

Опам'ятався перший від такого несподіваного звороту справи Петро. Він перший позбувся своєрідного чаду, внесеного до хати викриками хазяїна на нетактовний вчинок члена станради Смичка. Петро ступив до дверей і став поряд з Дригою. Зустрілися гострими поглядами.

— Ми підемо до голови станради разом усі. А тільки вперед мусимо зробити те, для чого прийшли сюди. Вернімося трохи назад!

Як і там, за загородкою між двором і городом, Петро перший повернувся від порога, пройшов до столу і сів край його на лаві.

— Ану, дядьку, на хвилину до мене,—покликав Петро Дригу, показавши на ослі́н, що стояв проти.

— Я не піду туди,—сердито відповів Петрові Дрига.— Ході́мте до голови.

— Ми підемо,—спокійно сказав до нього Петро,—вчинок Смичка слід засудити, і ми це зробимо. Це буде не далі, як сьогодні ввечері. А тепер у вашій хаті поговоримо про діло.

— Знаю я ваші діла,—сердито гримнув Дрига.—Добрим ви не порадуєте, а говоритимете таке, що я вже тисячу разів чув без вас. Нема хліба в мене. Оце вам весь мій отказ.

— А може не весь?

— Увесь.

— Ні! Цього для нас мало.

Петро дістав з кишені блокнот і олівець.

— Ідіть бо сюди!—рішуче сказав хазяїнові.

Дрига неохоче відірвав руку від клямки дверей і важкими кроками підступив до столу, де край його, нагнувшись, сидів Книщенко. На те, що Петро витяг олівець і блокнот, Дрига подивився косо, мовляв: „Розумний синок, та від дурного батька вродився. Бачили ми таких!“

— Сідайте!

— Таке! У мой хаті та ще мене й запрошувати? Хіба я тут гість? Ви вже покличете мене до себе, там говоритимете: чи стояти мені, чи може прикажете сісти на стільця або на лаву.

Проте Дрига таки сів саме там, де пропонував Книшенко. Він сів на кінець ослона, що край столу, майже око-в-око з Петром.

— Ви скажіть: скільки у вас було цього року посіву?

— Посіву? А тобі до того яке діло?

Петро многозначно кивнув головою, закинувши її догори так, що шапка злетіла на лаву.

— А мені, дядьку, таке діло, що ви досі ще й одного кілограма не віддали державі боргу...

— Бо нічим.

— Ось ми й давайте прикинемо на числах. Вони покажуть: чи не було у вас чим платити, чи може й було.

— Ти спитай, скільки я зібрав, а не скільки посіяв. Посів — то одне діло, а врожай — інше. Пшениці то я посіяв гектарів два, а набрав з неї зюзинець з оцей мізинець, — показав кінчик мізинця, приклавши його до великого пальця. — Зрозумів? От і нема чого дати державі. Коли б було, хіба б я оги-нався, як той пес на морозі? Х-хе! А вже як нема, то зви-няйте.

Даремне Петро, прикинувши на числа врожай, доводив Дризі, що в нього хліб є, що цілком вистачить і для себе, коли розрахується з державою. Дрига того й слухати не хотів. Від виконання плану хлібозаготівлі відмовлявся рішуче.

— Хліба в мене нема. Урожай був нікчемний. Що було — те вже змолів і поїв, а як буде далі, не знаю й сам.

— А як є? Тоді що буде?

— Хліба в мене нема. Хоч візьміть і обшукайте всього. Аби було, то хіба б я став накликати на себе біду? Боронь боже, ніколи в світі!

— Ми шукати не хочемо, — сказав за всю бригаду Книшенко. — Свій план ви повинні виконати сами. Для вас же краще тоді.

Дрига хитро посміхнувся до всієї бригади. В його погляді тепер ні трохи зла... Він уже, здавалося, забув злобу на Смичка, що їв без дозволу кукурудзу, на Петра, що витяг його з городу.

— Хіба я не знаю? Хіба не знаю, що ви сами невільні? Послали вас, от і добиваєтесь. А я б просив, щоб ви аж наскрізь подивились мене, бо цього не минеш. Не ви, так хтось інший прийде й передивлятиметься. Ось, коли не вірите, прошу.

На дворі між золотистих хмар виглянуло сонце. Куце сонячне проміння просковзнуло до хати й ледве помітно лягло на обличчя Дриги, — широке і недавно виголене (А звичку

голитися Дрига зберіг ще з того часу, як служив в охоронній гвардії його імператорської величності).

Звеселілий с такого повороту, до розмови пристав і Смичок.

— Еге. А може б ми впевнилися? Раз Дмитро Якимович говорить, то чого ми прийдемо до станради голіруч. Нас однаково пошлють ще раз.

— От. І я кажу,— ласкаво до них Дрига.— Вам треба впевнитися, прошу. Я відчиню все.

— Ні! — кивнув головою Книшенко.— На мою думку, так робити не слід. Як ти? — звернувся він до Смичка, цього офіційального представника місцевої влади.— Моя думка, повторюю, тільки така. Ми тут підрахували врожай, посів, і я гадаю, що в дядька Дмитра є чим сплатити і він сплатить державний борг. Хай він виконує своє зобов'язання. Оце й усе.

— Нема в мене хліба. Краще підіть, пошукайте скрізь. Я вам відімкну всі замки. Подивіться в усі сховища. Ідіть. Я правду кажу, що не сердитимуся.

Ще осміхнувся й заблискотів невеличкими очима, намагаючись випромінювати не люті іскри ненависті, а ніби щирість до сказаного і віру в свої слова.

— Раз воно таке повелося — ідіть! Ну!..

Підбіг до печі. З надкомінної печурки витяг ключі від комори. Легко побрязкуючи в'язкою ключів у руках, Дрига перший пішов до порога.

— Ходімте!

Книшенко не встиг запротестувати чи висловити іншу думку, як наперед заскочив Смичок.

2

Тривогою розворушено станицю. Тривожні чутки вирували усюди. Чутки від одних збиралися до купи якимсь страховищем і плазом повзучим проточувалися скрізь, схрешуючись коло крамниць споживтовариства, залазячи на церковну паперть, ширяючи метеликами по базару, такому неспокоїному тепер у станиці.

Вечором забіжить один до одного: порадяться, поговорять, і ранком уже несуть туди, де більше людей, діймають новинами, дивують несподіванками.

Ось від споживтовариства пішов до базару старий дідуган. З білою, майже до очкура, бородою. Дарма, що він ледве дибає, ледве держиться на ногах, і то тільки спираючись на палицю, а візьми ти його! Дідуган вимахує вільною від палиці рукою і щось доводить своєму сусідові. На розі вулиці дід і його сусід спинилися. Дід з білою бородою, ніби боячися, щоб його сусід не пішов без новинок, частіше вимахує рукою, щось доводить, говорячи хутко-хутко.

— А чи знаєте ви?..

Дощик знай вилизує бляхи будинків, спливає по ринвах до басенів, підставлених відер, ваганів і перерізів.

Крапотять краплини, шепочуться про себе, як ті діти на вухо:

„Ш - ша - ша - ша... То брехня...“

Діди, поговоривши, повертають обидва на базар.

На базарі тим, що продавали чи хліб чи якісь інші вироби з тіста, ще здалеку мовчки посиляли докори, а порівнявшись вигинали голови на довгих шиях, як у тих чорногузів, і стиха шепотіли:

— Нащо продаєте? Собі берегти треба.

— Захочай краще про чорний день...

Шепіт розповідається далі й далі по базару, переходить вулиці і перевулки.

— Хліб — далі від ока.

— Хліба нема...

Тривога росла не тільки щодня, — щохвилини. Хліба від жнив і до цього часу дали не більше як десять процентів до плану. Державі пішли тільки пуди, замість того, щоб уже пішли тонни, сотні тонн.

— А хліб же є!

— Є хліб! Тільки...

За державним планом не виконували хлібозаготівлі не тільки одноосібники. З виконанням плану затримувався й колгосп.

Думки і розмови різні. По бригадах прикидали: скільки вони зібрали хліба, скільки намолотили і що зостанеться після того, як розквітаються з державою?

— Де ж хліб?

— Де дівся хліб?

Щодалі непокоїло дужче й дужче. Особливо непокоїло тих, які найбільше були в степу і не придивлялися, що робив його сусід — чи одноосібник чи й колгоспник.

У розмовах натякали на те, що, мовляв, приходили на степ збирати колосся, що вони збирали їх тільки навидноці, а коли людей не було видно, тоді відрізали з копиць. Нагадували, що таке трапилося не в одній бригаді, отже дуже багато хліба пішло на сторону. Деякі підтримували ці чутки, мовляв:

— Воно полотно ціле. А коли то той, то той візьме за нитку з нього й тягтиме собі, тоді що буде?

— Можна дотягтися до того, що з полотна не вийде нічого.

— От-от, саме воно.

Знаходилися й інші, які чимдуж заперечували проти цього, ніяк не ймучи віри, щоб оті колоски могли призвести до такого стану. „Хіба ж оті колоскові „парикмахери“ стільки вже зла наробили?“

Розмови точилися на людях широко. За це можна було чути в колгоспній управі, в бригаді, на вулиці, по хатах, де збирався хоч невеличкий гурток, хоч кілька чоловік. Говорили про стан, зовсім невластивий для родючої Кубані в не- посушливі роки. Коли це тут було, щоб отакої ранньої осені і вже так почали говорити про хліб? Хіба можна в не- посушливий рік говорити про голод, коли на Кубані гектар пшениці може дати понад сто пудів? Де це видано й чувано?

А проте факти разючі. По колгоспу „Комунар“ он облікувач Мамро вам доведе. Хіба не стоїть у Семена Івановича, що одна тільки перша бригада зібрала по п'ятдесят пудів з гектара? А інші бригади? По Яреськовій бригаді поставлено, що під час молотби гектар пшениці ледве давав в середньому по десять пудів. Ріжниця дуже впадає в очі, але... Бачили ж: Яресько ще минулого року поставився недбайливо до обробітку своєї ділянки. Робота в нього йшла абияк, тепер от і маєш!

Чи сидітимеш з хлібом, коли одна бригада Симаненкового Грицька дала найвищі показники проти інших бригад у колгоспі, та й то менші, ніж можна було чекати від неї? Сподівалися, що в нього гектар пшениці дасть понад сто пудів, а коли дійшло до діла, то дав половину.

Де ділося зерно?..

Ночами, коли всі зайняті були над Кубанню, відбиваючи від ділянок її бандитський наскок, копички поскладуваного хліба легшали й легшали. Збирачі колосків, яких прогнали вдень, приходили вночі з мішками й припасами. Тоді три-пожні ночі забирали всю увагу бригад припливом води, їхнім шаленим шумовинням, приковували людей до дамби. Ті ж три-пожні ночі, що забирали всю увагу одних, найбільше сприяли темній роботі других, кутаючи їх у свої непроникливі простирала.

Люди з ножицями підходили неспокійними ночами до копичок, витягували помацки з середини пшеничні стебла, добираючи найбільш заколосені. Темними ночами підходили до копичок люди дальшими від доріг обхідними стежками, обчикрижували собі в мішок колосся, запихали пшеничні стебла без колосків назад. Обхідними стежками верталися додому. Дома назбиране просушували на печі, вимолочували зерно, а рештки палили і йшли знову вночі.

Нічні „парикмахери“ своє діло робили чисто, старанно коваючи сліди. Хто може сказати, де вони? Адже прикмет ніяких. Ніхто не молотить принесеного вдень, ні в кого в дворі ніяких слідів.

Де дівся хліб—про те ходять тільки туманні здогади, точаться різні чутки.

Коли Гуркало вийшов з кімнати голови управи колгоспу його обступили колгоспники. Вони хотіли побалакати з секретарем станичного партійного комітету.

— Товаришу Гуркало!..

— Товаришу секретарю!..—звернулися до нього колгоспники.

Гуркало на вигуки повертав голову, не знаючи, до кого першого йому повернутися, кого вислухати.

А на нього дивились десятки допитливих очей, пройнятих турботою і непокоєм.

Догадувався, чого вони стурбовані, що їх непокоїть, про що хочуть розпитати в нього. Проте стояв мовчки. Дивився на них, перебігав очима над головами колгоспників.

Дим від викурених цигарок із тютюну самосадного й купованої махорки товстою сизою заслоною звисав від стелі над самими головами, кутав горішні портрети й картини.

Спід приношених, уже вилізлих і ще майже нових кубанок, із перехрещеними пасками на кольористих верхівках, дивились на Гуркала допитливі очі: карі, чорні, блакитні, як небо, сірі...

— Товаришу Гуркало, а як же ми?

— Чому й досі з нами нема розрахунку?

— Товаришу Гуркало, я вже закінчую виданий аванс, а далі хіба зуби на кілок?

— Як же нам?

Гуркалові пригадалася картина відвідування його Дригою. Ось він і тепер, під вражінням турботливих питань колгоспників, бачить хитрі мишачі очиці, його виголене, засмагле влітку лице, в паскудному одязі й шапці, яку, очевидно, навмисне для такої справи зняв з гороб'ячого опудала на городі.

А стояв перед ним Дрига трохи вип'явши груди вперед і просунувши голову на гнучкій шиї. Вже криво посміхався, перекосивши губи, що нагадували товсті розварені пелюстки нещодавно витягнутого з окропу вареника...

Секретар парткому стояв на місці. Обвів ще раз очима колгоспників, шукаючи серед них когось схожого на Дригу. Закрадалося підозріння й до окремих колгоспників, що оде колом обступили його. Але така думка тут же плуталася з іншою: „не може того бути, щоб оцей гурт колгоспників був схожий на Дригу...“

А колгоспники стояли перед ним, настирливо чекаючи відповіді.

— Скажіть бо хоч ви: чи буде нам колгосп ще що давати, чи ні?

— Чому досі за трудодні ніяких рощотів?

Із своєї невеличкої кімнати, почувши запитання колгосп-

ників до Гуркала, вийшов колгоспний облікувач Мамро. Семен Іванович тримав у руці кілька посписуваних папірців.

Ось він непрошено протиснувся крізь коло. Ступив у середину і, ставши поряд з Гуркалом, замахав перед усіма невеличким клаптиком паперу, повним якихось чисел.

— Ви хочете знати, що вам припадає і коли? — запитально вимовив він.

Він сидів у кімнатці і підслухав усі запитання колгоспників до секретаря партійної організації.

Колгоспники перевели очі на Мамра. А здивований Гуркало подумав:

„Чого йому треба, цьому канцелярському служникові? Хіба його сюди кликали?“

Мамро, не чекаючи дальших запитань, уже розгорнув той клаптик паперу і, як дятел носом, довбав своїми очима колонки чисел, голосно виголошуючи їх перед колгоспниками.

„Намолочено зерна 4367 центнерів. Із них видано за трудодні і витрачено на громадське харчування 1003 центнери. Виділено на посів 1150 центнерів. Здано державі 1320 центнерів і зосталося доздати державі ще 830 центнерів. Залишиться для роздачі колгоспникам і для утворення різних фондів усього - навсього 64 центнери“.

Колгоспники не запам'ятали всіх назв витрат і чисел. Вони зрозуміли тільки, що дуже мало зостається для розподілу за трудодні.

Мамро ж, не давши опам'ятатися колгоспникам після того, як вони почули цю мудру „арифметику“, зараз же спитав їх: — Тепер ви зрозуміли, які наші діла? А вже далі вам нехай розкаже сам товариш Гуркало.

Колгоспники переступали з ноги на ногу, ховали свої очі — видно було, що не можуть ніяк збагнути почутого, не можуть зібратися з думками. А Мамро вже зник за дверима своєї кімнати.

Гуркало не розумів, що саме хотів сказати колгоспний облікувач зачитаними колонками чисел, що довів тим. Тільки... Чому ж він тепер так поквално вискочив з кола й подався до своєї кімнати? До чого оте: „Хай тепер вам розкаже сам товариш Гуркало“? Значить, він вважає, що його обов'язок — виголосити зливу чисел, а пояснюють хай сами комуністи? Тому так хутко й сховався?

На Гуркала дивились очі, повні неспокою. В допитливих очах колгоспників, звернених до партсекретаря, була і туга, і надія, і турботи за себе й за свої родини.

Гуркало зрозумів це. Тоді, зупинившись на першому Ковбикові, що стояв перед ним, спитав його спокійно:

— А ви як думаєте?

Ковбик здивовано зрушив плечима:

— Хіба я знаю?

Гурт обступає ще щільніше секретаря. Хтось із заднього ряду, не висуваючись наперед, кинув до Гуркала:

— Ми думаємо, що ми робили на хлібах і хліб повинен би бути.

— Так, — спокійно проговорив Гуркало. — „Хліб повинен би бути“! — механічно повторив слова колгоспника.

Що колгоспники попали на думку секретаря, стало помітно з того, як він скреснув з очей іскри. Вступився очима в задні ряди.

— От ви говорите правильно.

Колгоспник, що висловився, не сподівався цього. Він аж почервонів, зашарівся. Він чекав, що Гуркало вибухне гнівом на нього за ті слова, аж тут почув, що секретар згоджується з ним.

І інші колгоспники, вражені, дивились на нього. Чи вірити товаришу Гуркалові, коли зараз тільки Мамро, Семен Іванович, — людина письменна і ними шанована, — прочитав такі числа про хліб? Він же, Мамро, проговорив тут перед ними, можна сказати, пудами й центнерами, відкрив перед ними записи того, що є і чого немає в засіках. Коли він так говорить колгоспникам у присутності секретаря, що ж далі?

— А де дістати хліба? — спитали колгоспники у секретаря.

— Де?

І тепер знову йому згадалась ухвала райкому партії про надіслання до станиці тов. Стасюка, бо станиця дуже відстає з виконанням плану.

— Хліб треба взяти.

— От, — озвався з гурту хтось, — минулого року як було, то нічого не скажу, а цього року і той, хто робив, може, буде голодний.

Гуркало пізнав голос Кирила Йосиповича Ганджі, який до того стояв мовчки.

Дивно трохи стало Гуркалові, що й Кирило Йосипович серед цих. Знав же, що минулого року він сам здав лишки державі, здав з одержаного за трудодні. Знав Гуркало, що й цього року Ганджа працював сумлінно, що й уся бригада Симаненкового Грицька працювала по колгоспу найкраще.

Ганджа, ледве подивився на нього Гуркало, знову опустив очі, не сміючи дивитися прямо.

Гуркало подивився йому в засоромлене обличчя. Помітив, що обличчя колгоспника помутнішало. На лобі лягли зморшки, а два ерики обіч носа глибоко врізалися в щоки і, йдучи майже від самих очей, ледве заховалися в рудуватих вусах.

— От що, — розрізав тишу голосно Гуркало. — Хліб у нашій станиці є. Той хліб мусить піти в діло. Нашим хлібом будемо користатися ми! Зрозуміло для вас?

Колгоспники, не вірячи в слова „партійного секретаря“,

перезирнулись, перепитуючи поглядами один одного. Але те невір'я в очах колгоспників Гуркало прочитав і зробив висновок:

— Так! Хліб у нашій станиці є. І ми свій хліб повинні взяти!

Це промовив він твердо, і слова свої ніби ствердив рішучим жестом.

— А де його взяти? — перепитали колгоспники.

— Де взяти? — повторив Гуркало. Візьмемо, бо знаємо, що хліб є.

З гурту висунувся наперед весь сивий дід Завертало:

— Хліб то є... От тільки в кого він?

І знову посунувся назад.

Гуркало стежив за ним.

— Ми вже всяк думали, — встряв у розмову Кирило Йосипович, не виходячи з гурту й не підіймаючи голови. — Ми думали, що в нашій бригаді хліба ой-ой скільки буде! А воно вийшло не те...

— Буде хліб! Нам треба тільки взяти його назад.

Ковбик перед самим носом у Гуркала махнув рукою. Це визначало, що він не йме віри словам секретаря, що ці слова для нього маловтішні або пусті, кинуті на вітер.

Інші й собі хотіли махнути рукою також. Відповідь Гуркала їх не задовальняла. Вони готові вже не слухати далі, а повернутися й піти геть.

Тим часом Кирило Йосипович, мабуть зваживши слова секретаря, підступив до Гуркала. Глянувши просто в очі Гуркалові, він тихо спитав:

— Ви кажете, що хліб є і буде. Це добре. А ви скажіть ще нам: де він є і як його дістати? Не пошле ж бог манни, як посилав колись Мойсееві.

Гуркало поклав руку на плече Кирилові Йосиповичу й подивився на нього таким поглядом, що Ганджа відчув у ньому якусь особливу до себе пошану й приязнь.

— Знаєте, Кириле Йосиповичу, нам брехати нема чого. Ми хочемо, щоб і державі весь борг віддати, і нам щоб було що їсти. А про те, як дістати хліб, ми поговоримо завтра ввечері. Ви ось прийдіть до нас. Прийдете?

Ганджа не сказав нічого. Але вже з того, як він прямо й відверто подивився в очі секретареві, Гуркало зрозумів, що Ганджа прийде, що йому доведеться над сказаним подумати далі самому.

— І дід оцей, — звернувся до Завертала, — нехай теж прийде.

Ганджа легко кивнув головою на Гуркалові слова, на його запитання і, не питавши в нього більше нічого, відійшов набік. За ним поволі відходили від Гуркала й інші колгоспники.

Гуркало скоро після того пішов з колгоспної управи,

думаючи собі про Мамрову вихватку і про слова діда Завертала.

Щоб оте все значило? Куди верне Мамро, для чого ото читав таке колгоспникам?.. А ще й голова тут... Бойков би вже розкусив, що за люди сидять у нього в канцелярії, а цей...

Для колгоспу потрібна тверда рука Бойкова, але його вже не було. Бойков попрацював у колгоспі два роки, а потім знову повернувся на шахти, де він потрібний був як кваліфікований майстер свого діла.

* * *

Коли підходив секретар заводського парткому, Михайло Абрамович Стасюк стояв, подавши вперед голову, над верстатом і закінчував останню деталь.

Надгорі в той час уже починало сіріти, але світло ще горіло над самим верстатом. Михайло не помітив, як підійшов секретар. Всю увагу він звертав на роботу, бо він сам бригадир і мусив подавати приклад іншим. Оглянувся тільки тоді, коли відчув покладену на плече чийось теплу руку.

— А-а! — вирвалося в нього голосно. — Товариш Демидов!

— Здоров! — стримано, без усякого піднесення проговорив той.

— Що скажеш, товаришу секретарю? Чого це ти так рано до нас заглянув? Хіба сьогодні теж спав у парткомі?

Демидов на це не відповів. Самому йому не хотілося зривати з роботи Стасюка, бригадира на виробництві. Зривати, та ще в такий відповідальний момент, коли бригада взяла на себе ударне зобов'язання! Але так наказує міськом партії. Партії треба найміцніших людей. Секретар міського комітету, знаючи особисто Стасюка, виділив його. Демидов ще тоді висував низку доводів проти, хотів його відстояти. Він говорив, що Стасюка немає ким замінити на виробництві, що тут він не менше потрібний, ніж там. Не допомогло...

— Нам треба надіслати на допомогу станичним парторганізаціям найкращих комуністів. Таких, щоб там вони не схилили, щоб провели лінію партії. Ти ж знаєш, яке там становище? — доводив секретар міському Демидову.

— Але...

— Знаю, — перепинив Демидова. — У місті понад шістдесят тисяч пролетарів. Серед них знайдуться такі, що замінять Стасюка. А там він більше потрібний. Такий час, що партійний згусток ми повинні дати туди. Чуєш? — твердо й голосно говорив секретар, повернувшись лицем до нього. — Там порушено устої диктатури пролетаріату. Проти неї організувалися ворожі сили. Ми не можемо припустити цього!

На хвилинку секретар міському замовк, змінив голос і вже зовсім лагідно говорив до Демидова, намагаючися, щоб це було найзрозуміліше для нього:

— Хліб не йде. Розумієш ти, що це значить? На кінець жовтня виконано план усього на тринадцять процентів. Щоб без перебоїв будувати соціалізм, треба знайти весь розкрадений і прихований ворогами диктатури хліб; треба розгрошити куркульський задум розхитати диктатуру пролетаріату голодом...

І це примусило Демидова замовкнути. Хіба він не розуміє цього? Йому тільки хотілося відстояти Стасюка. А після цього він, нахмурившись, слухав далі напружено промову секретаря міському, вже не заперечував, щоб Стасюка зняти з виробництва й надіслати на найвідповідальнішу і найпередовішу тепер лінію бою — в станицю...

Тепер секретар заводського парткому стояв перед Стасюком, перехилившись трохи набік.

— Знаєш, — проговорив він м'яко до Стасюка, — тобі доведеться їхати.

— Куди? — спитав Стасюк.

— У станицю.

— А це? — Михайло показав рукою на верстат, на найдрібніші й найтонші деталі лебідки, що їх уперше в Радянському Союзі почали виробляти на Краснодарському заводі імени Седіна.

Демидов розвів руками.

— Сюди доведеться поставити когось іншого. А тобі їхати треба туди.

Стасюк розуміє, що Демидов передає волю партії, передає ухвалу міського комітету. А йому вже не раз доводилося виконувати термінові й відповідальні партійні доручення. Він виконає партійне доручення і на цей раз, хоч і свою роботу тут вважає також за партійну і надто відповідальну.

— Коли ж їхати?

— Коли? — секретар парткому, замість відповіді, машинально повторив запитання Стасюка. — Твоя зміна закінчується о восьмій годині ранку?

Стасюк на ствердження кивнув головою.

— Так от, змінившись, з цеху зайдеш до мене, а потім підеш до міського. Коли саме їхати, тобі скажуть там.

Стасюкові трохи ніяково. Жаль кидати недокінчену роботу. Жаль було кидати й бригаду, з якою попрацював чимало, доки домігся ударних темпів у виконанні виробничих завдань. Так, жаль. І тут треба людей, але... Треба й туди. Там партія доручає виконати серйозне завдання — підштовхнути станичні організації, щоб вони виконали план хлібозаготівлі, щоб не було перебоїв у житті країни!

Так. Він мусить виконати доручення партії!

Ледве закінчилась праця, хутко склав весь свій інструмент до скриньки, розклавши його в певні місця, і пішов до парткому.

Ішов хутко, широко ступаючи по цегляному тротуару,

що веде с цеху до контори. Ішов і думав про те, куди саме, до якої станиці й на який час йому доведеться їхати. Думав про те, як йому доведеться взятися там до роботи, щоб найскорше виконати доручення партії.

Поспішно проходить контрольні двері, які ведуть з контори заводу до двору, і зникає в коридорі.

Демидов довго не затримує у себе Стасюка.

— Знаєш, — сказав він до Михайла, — ти там, товаришок, — так любив він іноді називати товаришів, коли підкреслював до когось особливу приязнь, — гляди, щоб не підкачав.

— Авжеж!

— От, а тепер іди. Там досі зібралися.

* * *

Осінній вітер, як ніж хірурга, нечутно прорізає відстань, несучи прудкогого вперед. Наче гострі голочки легенько кололи Стасюка, обдаючи приємно руки, нещодавно одмиті в прищеховому умивальнику.

Швидко пройшов вулицею повз міський парк культури й відпочинку і повернув за ріг. Минав квартал за кварталом, зустрічав прохожих, які теж поспішали кудись.

Хай ідуть! І вчора і позавчора так само вулицями пливли потоки людей, видзвенькували трамваї, проїжджали візники, автомобілі, велосипеди, наповняючи місто різноголосими звуками шумливого, гамірливого життя.

А от він, Стасюк, не так, як учора. Учора він думав про бригаду, про себе, про те, як своєчасно й ударно мусить працювати його бригада, щоб не було ніяких простоїв, щоб не було браку. А сьогодні в нього думки про інше.

Ось і міськом.

Великий будинок, так добре знайомий Стасюкові. Двері парадного входу розчинені. Сюди й туди снують люди, з портфелями, з папками, в чистій одежі і в засмальцованих спецовках.

І в тому, як поспішали люди, як по-діловому розмовляли, зустрівшись, почувалося, що тут серце життя, яке дає життєві сили, впливає нової, свіжої партійної крові.

Стасюк заходить туди. Кам'яними сходами йде вгору і простує до кімнати заворга, де доводилося бувати не один раз.

— От і Михайло Абрамович, — радо говорить заворг назустріч Стасюкові, на мить відірвавши увагу від трьох товаришів, що сиділи перед ним коло столу. — Тебе прислав до нас Демидов? — і вже простягає руку по картку.

— Так. Він.

— А ти знаєш, нащо?

Стасюк ще не встиг нічого відповісти, а той уже пояснює йому, куди й чого піти та що потім робити.

— Іди, — сказав йому, — в залі для вас інструктивна нарада. Досі там уже назбиралося чимало людей, бо збори призначено на половину дев'ятої. А картку твою я zostавлю в себе.

— Може, ще можна сходити додому? Я ж працюю в нічній зміні і дома, змінившись, не був...

— Додому? Ні, зараз додому не йди. Інструктивної наради пропускати не можна. Іди. Там уже чекає секретар крайкому партії.

Подав Стасюкові руку, міцно потиснувши її.

— Іди туди, товаришу, а додому сходиш опісля, — і повернувся для розмови з відвідувачами.

Михайло вийшов.

3

Микола Думенків через кілька днів від Книша перебрався. Хай Книшиха була на його боці, алеж її син тепер комсомолец, і Микола непевний, що він його не викаже, коли якось ненароком побачить.

Вирішив: краще буде в безпечнішому місці й ближче до діла.

Іноді він зникав із станиці. Куди саме зникав — про те говорив тільки найдовіренішим особам.

Осінні ночі хоч і холодні, але темні і для діла такого сприятливі. Осінні ночі кутали Миколу в своє убрання, а дощик, що комусь, може й дуже надокучав, забивав Миколі сліди.

Серпень, вересень, жовтень...

Три місяці проблукав невидимо для інших Микола, кожного разу проходячи потай. Три місяці пройшло, коли цілі дні Микола мусив спати або сидіти в кімнаті з залізними прогоничами на вікнах сам чи з кимнебудь з найдовіреніших людей і обмірковував становище, намічав для виконання найближчі завдання.

Часто досадно ставало самому. Тягло на повітря. Хотілося нагнітити себе свіжиною дня, побути десь у гурті, вільно погуляти. Алеж те „вільно“ вже відрізане для нього понад два роки тому. Тоді він ходив вільно, був з дівчатами, що збиралися біля двору котроїсь або в Мотрі Загородньої.

Кривиться Микола, згадуючи минуле. Тоді він готовий вискубнути собі на голові весь патлатий, чорний чуб. Він ладен зробити чорт-зна що, хоч на короткий час вернути минуле, задовольнити бажання помститися, яке він носить у собі не один рік.

Думаючи про це, Микола ще глибше копирсається в собі, копирсається в своїх власних думках, міцно загвинчених у коробці голови, повній думок і спогадів про минуле. І що більше думав, то лютіший ставав.

— Е-ех! — виривається в нього крізь зціплені зуби. — Гам-

сельня!¹ Бісові душі! І свої продалися до них! Коз-за-ки! — Ну-у! — погрозив кулаком перед себе, ніби там стояли його досмертні вороги.

Скреготав зубами і стиха жмакав ротом, немов переживав щось тягуче.

— Потерпимо ще, а свого доб'ємося. Скрутимо в обід і надінемо на вас шину...

Думав: от якби скоріше, в такий час, коли в країні скрута з хлібом, вирушили разом „союзні“ держави. Тоді б червоним капут!

Іноді уявляв, як він верховодитиме в станиці, як мститиме всім, хто відібрав у них сите з чужої праці життя.

— Колгоспничкам, усім... — шепотіли його губи.

Але уява хутко зникає. Натомість приходить знову буденна дійсність з усім тим, що він бачив уже на Уралі й дорогою. І хоч би як хотілося йому заперечувати проти дійсності, та вона говорить сама за себе, і там, на Уралі, через вікно вагона, новими спорудами, новобудовами.

З важким сумом дивився він на всі нові будівлі, фабрики, корпуси нових заводів, виробничих міст, що виростали на базі нових промислових комбінатів. Його непокоїло, нагаляло сум не те, що в країні стільки нових споруд, а те, що їх будували ненависні йому господарі, його класові вороги — пролетаріат, керований партією комуністів. І кожного разу, коли він пригадував бачене, в нього виростала лють і ненависть до всього, що збудували більшовики.

Кожна нова деталь, машина, корпус — все, все, що тільки бачив, про що доводилося чути, все несло йому смуток, готувало невдачу. І все воно викликало обурення й лють у цієї людини, яка всією своєю істотою прагнула людоджерної, тваринної помсти.

— Е-ех! Аби нам...

Хотілося б пустити в повітря все, що нагадувало проміць країни диктатури пролетаріату, що заважає старовині вернутися назад, щоб тільки таким, як він, панувати знову, підкоряючи й примушуючи інших працювати на себе.

За дверима, у другій кімнаті рипнули хатні двері. Хтось увійшов до хати. Микола, скригочувши зубами, схопився з місця і пройшов за простінок, що між піччю та запічною стіною.

— От, радуйся. Хтось увійшов, а ти — ховайся.

Та іншого робити не доводилося. Не може ж він виходити й показуватися на люди. То було б не на користь справі його та його однодумців. Він мусить піти, щоб пересидіти якийсь час, щоб висидіти, не натрапити на небезпечних людей, не потрапити до їхніх рук.

¹ Гамсেলাми звали куркулі некозацьку бідноту, що прибула туди на заробітки.

Зайшов за ширму, яка закривала прохід, умостився там на стільці. Сторожке вухо наставив уперед, щоб прислухатися, хто там прийшов, про що говоритиме, з ким.

У сусідній до Миколи кімнаті трохи поговорили вголос. Потім хтось вийшов на двір, — Микола знову чув, як рипнули двері, і чийсь кроки. Хтось підійшов до дверей, що вели до цієї кімнати, і подав умовлений знак.

Прудким стрибком, як стрибає кішка на бачену здобич, Микола стрибнув до дверей. Скинув міцну защепку, і, не питаючи, хто прийшов, прочинив одну половинку дверей.

Перед ним стояв Семен Іванович Мамро.

— А-а, — проговорив він. — Товаришу Мамро!

Мамро всміхнувся. Він бо знає ціну слову „товариш“, та ще коли говорив до нього Микола Думенків.

Мамро переступив поріг, зачинив за собою двері й витягся на весь зріст.

— Кому „товариш Мамро“, а кому може й командир шкуринської сотні, поручик Семен Іванович Мамро.

— Ну, хай буде й так, господин поручик. Проходьте далі. В перші хвилини, коли зайшов до цієї кімнати Мамро, він не бачив нічого. Хай надворі туманний день, та день же! І в передній кімнаті світліше, а тут темно, як у зачиненому погребі.

— Ой, як тут темно.

— Темно? — перепитав у Мамра Микола. — Це ще не темно, поручик Мамро. Тут хоч у темноті, та в теплі, а там...

Микола нагадав Мамрові про ліквідованих як клас, що кілька років тому жили в цій станиці, в сусідніх станицях, а тепер вислані на північ і мусять там працювати за вказівками більшовиків!

Семен Іванович хутко натрапив очима на сірий денний промінь. Він пробився ледве-ледве крізь вузькі віконні щілини. На те дуже куце денне світло Семен Іванович підступив до столу. Руками намацав ослін і сів на ньому.

— Сідай же й ти, — сказав Миколі, хоч той, більше призначений до кімнатної темноти, вже сидів на лаві коло вікна, дивлячись у профіль Мамра.

— Я вже сиджу.

Семен Іванович поспівчував молодому Думенкові, що йому доводиться сидіти в такій темряві. Але на це Микола не обрався, тільки вилаявся про себе. Знав: не для того Мамро, давній досвідчений вояка із загону Шкуро, прийшов до нього.

— Ну, розкажуй, що там діється.

Просиджуючи цілими днями в кімнаті один, і так, щоб ніхто не бачив, Микола знав про оточення і про навколишнє життя більше з інформацій. Майже кожного вечора до нього заходив Мамро, розповідав про новини в колгоспі, що чув від колгоспників. Приходили ще іноді Кушнір і Дрига. З того,

що передавали вони, Микола робив висновки, зважував, давав завдання. Тепер він трохи подався вперед, нагнувся над столом, приготувався слухати.

Сіре лезо осіннього дня, пробравшись крізь вузьку щілину віконниці поза Думенковою головою, впало на Мамрове обличчя. Воно заясніло сіроблідою смугою, одним чорним оком, яке виділося тільки наполовину спід густо навислої брови, цяткою щоки і смужкою бороди, як густа щетина.

Семен Іванович, як і Микола, сперся рукою на стіл, подав трохи вперед голову, так, що мало не стукнувся з Миколою лобом.

— Цими днями,— може сьогодні, а може завтра,— до станиці приїде уповноважений по хлібозаготівлі. Кажуть, що діло пішло дуже серйозно, бо присилають якогось уже не просто уповноваженого, а особоуповноваженого. Мабуть, почнуться обшуки.

Про обшук у Дриги вони довідалися того ж дня. Обшук ніяких наслідків для бригади не дав. Обшук тільки ствердив слова, не один раз сказані Дригою:

— Хліба нема.

При обшуку того разу в Дриги знайшли зерна не більше, як в пуд. Та хіба одним пудом дірку затулиш, коли його треба тридцять? Проте комісія на тому заспокоїлась і була певна, що в Дриги зерна справді нема. Комісія ось уже два дні не турбує Дмитра Якимовича.

— І от,— мовив далі до Миколи Семен Іванович,— Дриз! комісія видала патент. Нехай вони так роблять і далі...

— Так!— чи кинув репліку, чи ствердив Мамрову думку Микола.

— Ну, от: будуть шукати і знайдуть шиша та ще щось. Хліба навиднооці нема. А шукати далеко хіба вони здатні?

Микола на такий висновок кивнув головою. Семен Іванович,— тепер його очі вже при звичаїлись до кімнатної темноти,— це помітив.

— Чого ти киваєш головою?— спитав він Миколу.

— Вони, коли приїде ще той з міста, можуть шукати і не тільки в коморі. Хіба колись не знаходили по полонниках, по хлівах і погребях?

— Пхе,— хотів засміятися Мамро.— Тепер не те. Практика навчила. Не так легко знайти приховане.— Ще трохи подався вперед і майже над самим ухом заговорив зміненим голосом.— Від мене була директива ховати далі. А далі— в землі: під порогом, під фірткою, серед двору, в городі, за двором на дорозі. Одним словом, де завгодно, аби тільки далі від ока, щоб не знайшли, щоб не попало в руки...

— Це правильно.— Згодився з ним Микола.

— От. Хай шукають, не знайдуть! А ми своє провадитимемо.

— А в колгоспах як?

— У колгоспах?

О, Семен Іванович хіба даремне не був у нього минулої ночі! Він зробив велике діло, слушно використав час...

* * *

Вартовий, що стояв коло амбарів, був людина своя. Догопорившись з головою колгоспу, Мамро зайшов на квартиру до вартового. Він був ще в ліжку.

— Ану, — штовхнув стиха в бік, — устань!

Той невдоволено промурмотів кілька нерозбірних слів, але з ліжка підвівся. Хіба він може не слухати свого начальника?

— Що скажете? — спитав, протираючи кулаками заспані очі.

Хата була порожня. Отже, критися не було від кого. І підслухувати їх нікому.

Похмура кімната насупилася передвечірньою сутінню. За вікнами густий осінній вітер розсівав сивину. Крізь мряку ледве виднілося небо. Воно було насуплене, як і кімнатний сутінок, вистелене густими пасмами хмар.

— Чого ви? — спитав у Мамра вартовий. — Хіба я вже спізнився на пост?

Вартовий вже мав розмову з головою. Він уже знав, що йому доведеться робити сьогодні.

Мамро зразу не сказав нічого. Для нього мало того, що в вартовим уже розмовляв сам голова. Мамро виждав, коли вартовий підвівся з ліжка, взув чоботи, промив очі. Сам пильно стежив за ним, запримічав кожен рух того, хто вартує колгоспне добро.

„Як його підійти так, щоб довідатися найскоріше, яка його особиста думка? Як зробити, щоб довго не тягти, щоб він зразу погодився?“ — думав Мамро.

Теперішній вартовий колгоспних амбарів і щирий супутник Мамра в минулому знає, чого прийшов до нього поручик Мамро. Знає, що прийшов не будити на варту, хоч так і сказав про це при зустрічі, знає, що Мамра те цікавить найменше. А вже коли він прийшов, то справа тут важливіша.

Шусь служив у білій армії не за страх, а за совість. Його загін, де він мав ранг молодшого унтер-офіцера і тільки на кінець служби дістав фельдфебеля, часто ходив у наступ разом із Мамровою сотнею шкуровців. До армії Шусь пішов повсім юнаком. Пішов добровільно, провоював там майже до останніх днів. І тільки наприкінці, напередодні остаточної поразки білих, він, як і Мамро, відстав від свого загону в одній станиці і пристав потім до Червоної армії. З цією частиною прийшов до Чорного моря. Був у тому полку, який брав Новоросійськ. З Новоросійська, діставши потрібні, гарантовані документи, повернувся додому.

Умившись, Щусь дістав піджак, латка на латці, натяг на плечі. Що піджак старий — то дарма. Адже піджак перешитий із тієї самої шинелі, в якій повернувся він із Червоної армії. Піджаком цим Щусь замилює очі своїм одностаничником.

— Уже? — спитав Мамро, коли Щусь підступив до нього.

— Уже.

— То сідай. У мене до тебе є справа. Сідай, поговоримо серйозно.

* * *

Осінь ніч чорна, як голка. Вночі, коли не знаєш дороги, можеш напоротися на щонебудь...

Мамро й голова колгоспу поспішно, озираючись по боках, обережно підходили до крайнього амбару, непомітно м'яко зішли на приступки. Ніч, темна, з гострим загірським вітром, мрякою заплывувала за ними сліди...

Ставши на ганку, Мамро нечутно дістав з кишені ключі і одним, що висів окремо, відімкнув замок.

Перший мішок колгоспної пшениці відніс на власних плечах додому вартовий Щусь. А як ніс, коло самого двору, на городі перестріли Кушнір і Дрига, навчені Мамром заздалегідь.

Щусь може й не погодився б на співробітництво з усіма цими людьми, але тепер він, спійманий на гарячому, протестувати не міг. Щусь пристав на те, що назад він повернеться з ними разом, і вони в цій „операції“ візьмуть участь.

А Мамро та голова тим часом засталися коло амбарів за сторожу.

І під доглядом двох „вартових“ троє людей не один раз ходили вночі туди й сюди, переносючи мішками пшеницю з повних засіків.

Ніч забивала сліди густим дощем.

* * *

Мамрове оповідання Микола вислухав із задоволенням. Оце, на його думку, був один із героїчних вчинків. І про це одверто й щиро він сказав Семенові Івановичу, похваливши його самого і його спільників.

Мамро в інші хвилини ненавидів Миколу. Ненависть та була в нього не принципіальна й не класова. Ненавидів його через те, що він, Микола, проти нього сопля, що Микола ще не бачив війни й не нюхав порошу раніш, а тепер видає себе за верховода. Ненавидів, бо йому ставало соромно за себе, що мусить коритися Миколі й слухати його. Мамрові хотілося бути командиром самому. Вважав, що й ранг поручика є тому кращий доказ. Але їхні прихильники, після першого ж побачення з Миколою, після першої зустрічі з ним визнали за верховода Миколу. І він, давній, випробуваний ватажок непримиренної в боях з червоними, частини

він, що простелив за собою червону стежку запеченої на землі крові, мусив коритися йому теж.

Микола теж знав, що Мамро цим невдоволений. Знав причину цього, себе не виказував. Стимувався, щоб не лаятись, не сердитись, бо це могло призвести до дезорганізації спільників, до розпорошення сил.

— Це по-геройському ви зробили сьогодні, — весело сказав Мамрові Микола. — Це правильно. І самого голову втягли сюди?

Мамро, забувши на цей раз про ту ненависть, що в нього була до Миколи, задоволено засміявся про себе:

— Ми не спимо, Миколо Михайловичу. А що голова, то з ним тільки...

— Треба робити вміло.

— О-о! — готовий розсміятися, голосно проговорив Семен Іванович. — За це ти вже не турбуйся. Старий вовк знає, як треба виносити з кошари вівці...

Хтось знову стукнув дверима, ввійшовши до хати.

Мамро, хутко обірвавши мову, нечутно зсунувся з ослона, стяг за собою Миколу й повів у безпечніше місце.

* * *

Сонце закотилось, наче провалилося кудись. Де воно проходило сьогодні поміж густих віхтів хмар, zostалися густо розсипані кров'яні росинки. Росинки ті, здавалось, от-от зірвуться патьоками довгих краплин і ревма впадуть на поверхню землі.

Обкривавлені сонцем віхті хмар густо майоріли над обрієм. У станиці вони відбилися червоною сукровицею в вікнах, причервонили трохи шапки дерев: безлистих і з давно пожовклим листям.

Осіннє сонце хоч і намагалось ще скалити зуби, але було вже безсиле. Цілий день гріло б воно, та вже не те. Сили в нього мало, виснажене. За цілий день сонце протоптало тільки вузьку стежку попід парканами небрукованих вулиць. А калюжі — ті, як плюскотіли ранком, так і лишилися.

З гір, що розкинулися хребцюватим ланцюгом поза Кубанню, дув горішняк. Горішняк пронизувато прилипав до облич пізніх відвідувачів вулиці, прилипав до будівель, стугонів бляхою дахів, шелестів задержуватими очеретинами, розриваючи стріхи.

В таку пору тільки запізнілі хатки випускали когось зачинити віконниці. І ті люди виходили вдягнуті чи вкутані по-зимовому. Нашвидку вони зачиняли віконниці, закривали хатні очі міцними дерев'яними повіками, проганяли в дірки прогоничі й хутко поверталися до хати, кутаючися в її тепло.

Розтріпані віхті хмар поволі скидали з себе сонячну кров, абавлялися рожевого накипу, який зсувався згори вниз, доки

провалився зовсім кудись у чорну безвість. Натомість на станицю насувалася п'ятьма.

На рівній вулиці, що перетинала з краю в край усю станицю, тільки десь коло крамниці споживчого товариства майоріли ледве-ледве ліхтарі. Коли дивитися на ті ліхтарі, де-не-де на дорозі вилискують від скупого відблиску далекого світла калюжі, повні густих сліз плаксивої осені. Тихо тої пори на вулиці. Хіба тільки ото з горішнім вітром доноситься шелест стримкої води Кубані, що нагадує змовницький шеліт.

Стежкою повід парканами вертався додому Кирило Йосипович Ганджа. Останнім часом Ганджа часто відвідував приміщення колгоспної управи. Разом з іншими колгоспниками цілі години просиджував він там, курив одну за одною цигарки.

А думок так багато-багато шумить у голові. Вони одна за одною приходять і ростуть, ніби на дріжджах. І не встигне одна дійти до краю, постає нова. Кожна думка ріже мозок новим лезом. І хоч яке відшліфоване лезо, лишає воно по собі в голові слід, лишає роз'ятрену рану і шматочки нестертої іржі.

Ганджа, повільно ступаючи, тихо підходить до свого двора. На ногах його, на чоботях, що дуже липнуть до розквашеного ґрунту, багато землі. Підійшовши до двору, Ганджа спинився. Під хлівом оббиває об залежалу там деревину чоботи, потім витирає їх об бур'ян.

— Е-ет, чорт,— бурчить про себе.

Робить те він повільно, бо поспішати нема куди. Додому, в хату поспішати не хочеться. Йому не хочеться зустрічатися з дружиною, яка іноді докоряє йому. Кирилові Йосиповичу досадно й самому. Чого ж поспішати додому? Щоб там дружина почала пиляти його словами, як пилою? Хіба приємно слухати від неї докори, нарікання, відповідати на розпитування про те, чого й сам не знає?

Кирило Йосипович навмисне затримується, не поспішає вичищати чоботи, не поспішає відчиняти фіртку. Чоботи обчищає поволеньки, хоче прогнати від себе настирливі думки, а коли вже не прогнати, то хоч не виносити їх на домашню „нараду“.

Трохи далі хтось брьохнув ногою в калюжу. З того боку, що веде на степ, ішов якийсь чоловік. Кирило Йосипович не те, щоб намагався впізнати людину, а так стояв і дивився в простір.

Угорі над його головою легко шелестів вітер вітами камишу, яким він нещодавно підправив стріху.

Від вітру комишинки дзуміли якимись особливими голосниками, випускаючи одноманітний і терпкий звук. Кирило Йосипович одним вухом ловив той звук, а другим дослухався до кроків людини.

— Задумалися?—промовив до нього чоловік, порівнявшись з ним.

Це—замість привітання. І далі:

— Хе-хе, воно так. Тепер нам тільки й залишилося, що думати...

Кирило Йосипович пізнав Дригу. Слова Дриги Ганджа сприйняв як насмійку.

Дрига з ним не привітався й не проходив мимо своєю дорогою. Він, навпаки, звернувши трохи із стежки й зупинився тут.

— Ху-у, як важко ходити...

Мимоволі Ганджі пригадалося минуле станиці. Тоді Дрига потемну, та ще й восени, не ходив пішки вулицями. І до революції, і після, до часів суцільної колективізації, у Дриги були найкращі в станиці коні. То ж, було, він сідає верхи і куди треба йому, чи вдень чи ввечері, їде.

Думок у людини—ціле багатство. За думки ніхто не платить нікому. А людині властиво мати постійні думки. І ці думки—як у кого—різних напрямів, різних відтінків.

У темряві ввечера, що по-осінньому осів так раптово над вулицею, над хатами і над усією станицею, стоять двоє людей під хлівом, близько від воріт і фіртки Ганджиного двору. В обох у них повно воружких думок, але розмова не йде. Вони не можуть знайти щонебудь спільне. Дризі хотілося б найскорше і найболючіше зачепити за живе Ганджу, викликати його на відвертість. Ганджі, що тепер стоїть у темряві ввечера й неспокійно ледве-ледве воружить носками чобіт та стискає руку в нетривкий кулак, хотілося, щоб оцей Дрига скоріше пішов від нього, залишив самого, з його думками.

* * *

Ось уже кілька років Ганджа в колгоспі. Два перші роки пройшли гаразд. Ці роки тепер у минулому. Про них колигадає Кирило Йосипович, не можна сказати, що були вони для нього й родини важкі. А цей рік повний думок. Що доведеться отак ходити з неспокійними думками восени, він і не підозрював. Восени минулих років Кирило Йосипович одержував хліб за трудовні, планував, скільки саме і на що може витратити, скільки залишити для родини, щоб не скупилися за столом. А от цього літа вийшло не так. Цього літа працював так само сумлінно, а осінь не та.

— І досі,—шепотіли йому заржавілими листями губи,—і досі ще нічого не одержав, крім попереднього авансу.

Усякі думки вертілися в голові, не давали спокою й на мить.

Ганджа оце повертався додому з управи. Там день-у-день збиралися колгоспники і говорили про своє становище, скаржилися один одному. Ганджа говорив мало. Він більше слу-

хав готове, бо, придивившись, бачив, що найбільше кричали ті, хто мав найменше трудоднів, хто мало бував у степу. Йому було боляче за себе, що працював сумлінно і нічого не має, і запалювався гнівом на тих, що кричали, а влітку ховалися по холодках. Він не згоджувався з ними, але зостався серед них в управі, слухав їхні розмови, балачки, нарікання. Сидів через те, що кожного разу сподівався довідатися про якісь новини, чекав піймати хоч одне словечко про видачу хліба за трудодні. І кожного разу, коли проходив голова чи хтось із членів управи колгоспу, зачіпали їх розмовами, завжди запитували:

— А як там? Чи скоро розрахунок дасте під трудодні?

Коли хтось намагався пояснити, що хліб з колгоспних ланів порозкрадали, що хліб попав у непевні руки,—тому не вірили. Це сприймали як замазування очей, небажання розмовляти з колгоспниками. Додавали ще: „Нам до того нема ніякого діла. Де дівся хліб і де його взяти тепер — думайте про те ви сами. Нам видайте за трудодні“. Серед них були й такі, що про трудодні не нагадували, бо не мали їх,—це знав Ганджа,—а дерли горло, вимагали хліба.

Ганджі самому доводилося бачити, як на колгоспних нивах появлялися чужі люди, збирали колоски. Те бачив, а от сумнівався, коли казали, що хліб розкрали, що пішов він по торбинах з нив.

„Колись,—думав про себе,—жали так само, колосків не збирали, а хліба було вдосталь...“

А бригади, створені станрадою для підштовхування одноосібного сектора, не дали наслідків. Показники виконання станичного плану хлібозаготівель ледве-ледве посувалися. Станиця в районі, перед будинком райвиконкому на дощці показників роботи сиділа на черепасі. В районі говорили, що ця станиця серед перших кандидатів на чорну дошку.

Бригади станичної ради провели кілька трусів у найупертіших неплатників, а наслідків не було.

— Хліба нема,—доповідали бригади вечорами, повернувшись з роботи.

— Шукали вже дужестаранно,—називали прізвища, в кого,—а нема. Не знайшли нічого.

— У Дриги знайшли всього один пуд.

— У Бузька, он у того, що хата стоїть край станиці, знайшли не більше, як пудів зо два. При нас він запряг коня й поїхав на елеватор...

* * *

Перед Дригою, з яким зустрівся зовсім випадково, стояв Ганджа мовчки. Знав, що в попередні роки, коли так нападати на Ганджу за те, що зрадив своїх родичів, Дрига був серед тих, що нападали. Ось уже скільки часу вони не бу-

вали разом ніде: не зустрічалися ні в гостях, ні на роботі, ні на дозвіллі. Траплялося, що на базарному майдані зустрінуться, і замість того, щоб привітатися, тільки дивились один на одного косо і йшли кожен своєю дорогою. А тепер Дрига зупинився коло нього. Не поздоровкався навіть, а зупинився.

„Що йому треба від мене?“— подумав про себе Кирило Йосипович.

А Дрига, ніби стомившись, підступив сюди на легкий відпочинок. Одним плечем він підпер стіну катуха¹ і стояв так, повернувшись обличчям до Кирила Йосиповича.

— Знаєш,— нарешті почав говорити Дрига і, сказавши це, замовк, своїми очима шукаючи Ганджиних очей.

Ганджа стояв мовчки.

— А я оце,— мовив далі Дрига,— ходив по знайомих. Просив, щоб позичив хто хоч на хлібину. І от...

Розвів руки.

— Іду з нічим,— проговорив по паузі, закінчивши свою думку.— Бачите, до чого дожилися. Щоб на Кубані з осені довелося позичати їсти...

Дрига зачепив за живе Ганджу. Скільки прожив на світі Кирило Йосипович, йому ніколи не доводилося ще позичати хліба. Він ніколи не знав скрути. Тим страшніше йому ставало тепер, коли ось Дрига пророкує жити без хліба.

Кирило Йосипович знає, що цим Дрига питається в нього хліба. Дрига знає, що й він, Ганджа, не одержував ще розрахунку з колгоспу, а одержаного під трудовні авансу вистачить не довше, як до середини січня.

Знав Ганджа, про що говоритиме Дрига далі, і тому не хотілося стояти з ним. Комуś іншому він би розповів, може, й свої болі, пожалівся б на такі невдалі наслідки господарського року. Але, чи може ж він поділитися думками з Дригою, з тим самим Дригою, що глузував з нього, що тяг руку і тепер тягне за куркульню? Дарма, що хочеться самому розповісти комуś про своє становище, хочеться викласти всі сумніви, всі думки, розповісти щиро і почути щире слово, яке підбадьорило б його. Але знає він — Дрига йому не допоможе. Він не може певно сказати, що Дрига прикидається, коли каже, що в нього немає хліба. Щось не віриться, а хто зна.

Лунав часто очима, дивився крізь тьмянь непрозору в далину станиці, слухав шелестке завивання вітру, думаючи тільки про одне:

— Хоч би вже скоріше ти пішов!..

А Дрига ковзнув плечем об стіну хліва, підсунувся ближче до Кирила Йосиповича і, ніби крізь плач, вимовив над самим вухом.

— Лихо настало таке... Неподатливих хочуть узяти мором...

¹ Катух — обмазаний глиною, плетений хлів для худоби.

Ви,—тут він зробив коротеньку паузу, немов йому ті слова застряли в горлі.—Ви, я так думаю, способны працювати добре і на колгоспному степу, робили ціле літо, як і колись робили на своєму пайку. А от щоб стати кріпаками—ви, я думаю, на це не погодитеся. А вони якраз того хочуть. Хіба тиснуть оце так даремно?

Дмитро Якимович уже не просить позичити хліба. То говорилося між іншим, для того, щоб було чим зачепити Кирила Йосиповича.

Кирило Йосипович стояв і слухав Дригу. Він хотів би його перервати, хотів би не слухати. Блиснув очима, що креснули іскру в пільмі, в думці промайнуло незадоволення проти нього, проте вголос не висловився. А Дрига тим часом говорив. Він не помічав і йому було байдуже, про що мріє Кирило Йосипович. Йому треба було викласти перед ним своє, примусити передумати після, прийти до певного висновку.

— Дожилися,—говорив своєї Дрига.—От дожилися. Обертотом котиться життя. Як обід у колесі. Наділи й коти. А все це тому, що мир розпорошений. Держалися б купи — не було б цього. Знаєте історію з вінником, як ламали його сини? От! Купи держатися треба...

Хатні двері рипнули кілька хвилин тому. Тепер з двору прочинив хтось фіртку і підслухував їхню розмову. Ганджа повернувся від Дриги туди й голосно спитав:

— Це ти, Катре?

— Я,—обізвалася вона з порога фіртки.

Дрига, перерваний появою Катерини, замовк. Перейти в розмові до чогось іншого зразу не збагнув, а продовжувати розпочату розмову при Катерині не намілювався.

— Ти, мабуть, вийшла кликати мене?—знову обізвався Ганджа до дочки, і сам зрадів, що так воно сталося.

Зустріч з Дригою була неприємна. А от, щоб обірвати його на першому ж слові і сказати: „Іди собі своєю дорогою!“—не намів. Ганджа певний, що Дрига нічого гарного не навчить, не порадить йому, що робити колгоспникам тепер, щоб одержати чесно зароблений у колгоспі хліб. Відчув, що веде Дрига зовсім не до того, а чомусь не перервав його мови і тільки зрадів тепер, коли на виручку вийшла з хати дочка.

Катерина ж виходила не того. Вона сподівалась побачити Грицька, що іноді саме в такий час проходить повз двір.

На батькове запитання вона сказала, що вийшла справді по нього, покликати, щоб скоріше йшов вечеряти, бо яка вечеря буде, коли прохолодне вся страва.

— Ідіть же!

— Добре. Я зараз.

Але щойно подумав Ганджа йти, Дрига смикнув його за полу піджака, затримав коло себе.

— Заждіть. Я ще на одну хвилиночку.

— Чого?— нерішуче спитав Ганджа, готовий вирватися з рук і піти негайно до хати, позбавитися настирливого й нелюбимого ним Дриги.

— Та от...— запнувся Дрига.— Дільце невеличке у мене до вас.

А Катерина, ніби всі батькові думки в цю мить опанували її, ще раз покликала його.

Ганджа знову проходить трохи вперед, готовий от-от переступити поріг фіртки, зовсім сховатися сперед очей Дриги. Та Дрига далі не вагається. Він хутко заскакує наперед, стає коло фіртки.

— Кирило Йосиповичу, може б ви,— почав величати навіть на ви,— хоч з півпудика борошенця дали... От, присягнуся, останній пудик на елеватор оддав. Дайте, позичте хоч зуби прочистити.

Важко говорити Кирилові Йосиповичу про хліб. Попередні роки хліба в нього було вдосталь. Тоді не думав він, що в нього колись хліба не стане, що його може не вродить на кубанській чорноземлі.

— Хліба в мене нема,— відповів трафаретною відмовкою, так широко вживаною за останній час.

— Послухайте...

— Я вам сказав,— і одірвався від нього. Відвівши руку Дриги в сторону, він ступив через поріг фіртки.

— Кирило Йосиповичу, я прошу простити, може колись чимнебудь скривдив. Нужда не свій брат. Ви ж таки людина, і майте людяність. Кир...

Кирило Йосипович того, що говорив далі Дрига, не чув.

Він, пройшовши повз нього в двір, швиденько попрямував на сходи і зник за дверима. Він не сказав Дризі навіть „прощайте“, як не сказав йому Дрига „драстуйте“.

Дрига на кілька секунд zostався стояти на місці. Потім гордо підніс угору голову.

— Е-ех!— проговорив услід Ганджі, що зник у сінях.— Дурень ти великий, дурень.

Одвернувся від фіртки, сплюнув через ліве плече,— там, мати учила в дитинстві, сидить біс-спокусник,— і зібрався йти.

— Да...— проговорив ледве чути про себе, коли впевнився, що Ганджа вже сховався в хаті, а поблизу нікого немає.— Дурень ти, Кирило. Не знаєш ти, як треба робити, щоб бути в хлібом. Да...

Крутнувся по-військовому на одній нозі і хутко подався своєю дорогою.

За північ вітер розгулявся гінкіший. Вітер полощеться вгорі між розпухлих лахміттів хмар, розриває їх на шмаття й пасмами шпурляє в усі сторони. Вітер розганяє чимдуж свій біг, наскакує на садки та акації, гне тоненьке галуззя, вишестує запізнілим листям, яке, взявшись іржею, де-не-де ще тримається на деревах. З такою ж силою наскакує вітер і на будівлі. Де знайде тільки щілину, забереться туди під бляшані дахи, стугонить, ніби безліччю палочок виграває як у бубон.

Дрига підвівся з ліжка. Чималими кулаками протер великі очі, вдягся і пішов із хати. Ще на порозі, коли заспана дружина ледве встигла зачинити за ним двері й накинати на них гачок, Дрига міцніше підтяг ремінець поверх піджака, засунув за ремінець усі брязкальця з нього, щоб вони не брязкотіли.

Собака Пірат вискочив йому назустріч спід лапаса. Скиргивнувши ланцюговим кільцем на цупкій дротині, що протяглася через увесь двір, він підскочив до хазяїна.

Дмитро Якимович підкинув угору кусок хліба, одбатований ним перед виходом надвір. Пірат звівся на задні лапи, підскочив угору і вхопив той кусман, не давши йому впасти на землю.

Проковтнув, завихляв хвостом і, піднявши до хазяїна свою довгасту морду, просив дати ще. Але хазяїн не дав.

— Ну-ну-ну, — пригрозив собаці пальцем, немов малій дитині, і пішов упродовж двору до фіртки, що вела на город.

Собака, знову сковзнувши кільцем по дротині, хотів побігти слідом. Пробіг навскіс двору до того краю і спинився. Нашийник угруз у шию, не пустив далі. Пірат хотів був заскиглити, але вже скрипнула фіртка, причинена від города. Він, понурий, пішов під лапас.

Принесене з колгоспної комори зерно Дрига насмілювався одну ніч продержати в хліві. Адже недавно перед тим у нього був обшук і не знайдено нічого, видано патент на „безхліб'я“. Але тільки одну ніч. Дрига, хоч і не сподіювався скорого приходу до себе знову, проте, для кращої безпеки вважав за потрібне сховати його далі, в таке ж безпечне місце, як і зерно з свого наділу.

Щоб упоратися до ранку за одну ніч, йому треба було мати когось у помічниках.

Мамро жив недалеко.

Нечутно, весь час через городи, Дрига пройшов до Мамрової хати. Умовним способом постукав у вікно над самим Мамровим ліжком, викликав його, а той потім вислав Думенкового Миколу. Так само нечутно пройшов з ним годинами до себе.

Під фірткою, що з городу до двору, витяг з кишені другий кусман хліба, дав його Миколі.

— На оце. Я Пірата манитиму, а ти по шматочку ламай і кидай йому. При мені, коли кидатимеш хліба, собака не гавкатиме.

Пірат обох зустрів одним гавком. Ледве зачув голос хаяїна,—стих, завихляв хвостом. Микола йшов слідом за Дригою і, відщипуючи пальцями шматочки хліба, підкидав угору, щоб собака підскакував і більше був занятий.

Впритул до лапасу, що йшов понад високим парканом від чужого города, стояв хлів. Туди зайшли Дрига й Микола Думенко.

За ворітьми Дрига тицнув рукою в солому, витяг з неї два заступи.

— На,—передавав один з них Миколі,—і йди за мною.

Пішов сам уперед, а Микола за ним. Обидва зайшли в куток.

— Отут будемо копати під брус.

— Що?—спитав здивований Микола.

— Кажу: отут будемо копати під брус. Норою підемо в глибі. Зрозумів?—промовив спокійно Дрига, не боячись, що його хтось підслухає.

В таку погоду — Дрига був певний — на дворі нема нікого. Боятися йому не доводиться. До того ж іще Пірат наставив сторожки до чужих вуха.

Край лапасу, під самим хлівом, у Дриги стояла вбиральня. Тепер він пропонував їти підкопом до неї. Не дивно, отже, що тут диву дався й Микола Думенків.

— Хліб потрібний буде для нас. Нащо його в такому місці псувати? Можна ж десь...—запротестував Микола.

Але Дрига на те не звернув уваги. Нащо йому слухати Миколу? Нехай у чомусь іншому,—там його можна і треба послухати, а тут — ні. Тут, у цій справі, Дрига знає більше від нього, і питатись у Миколи не буде.

— Ти тее,—сказав він спокійно Миколі.—Ти не турбуйся. Не думаю я, щоб хліб пропав. Коли й затече, голодні поїдять і спід сортира, а для нас ще знайдеться і в іншому місці.

Місцину для схову Дрига запропонував давно. Ще сьогодні вдень позгрібав солому, визначив розмір ями. Копатимуть вони вглиб під бруса. Далі повернуть убік. Нова ямка вийде під ямою з калом, яку відділить шар тривкого су-глинку.

— Давай!

Скинув з себе піджака, бережно зняв брязкітливий пояск і почав роботу.

Летіла вгору земля, лягаючи поблизу ями. Яму копали хутко, ніби над цими працівниками стояв хтось і наказував,

пригрозуючи найлютішими карами за передих і повільність у роботі. Копали без відпочинку, без упину, мовчки. Мовчали, аж поки завернули в бік, пішли підкопом під брусом під убиральню.

— Знаєш, Михайловичу,—заговорив перший Дрига, хоч мовчанка обтяжувала обох однаково.— Сьогодні я бачився з родичем.

Останнє слово Дрига виговорив навмисно з притиском.

— З яким?—спитав у нього Микола, не зрозумівши іронії.

— З твоїм.

— З ким саме? У мене було їх багато.

Дрига сміється. Обдає свого співника в темній справі легким видихом повітря, ледве стриманим сміхом.

— Таке, скоро ти дуже, Михайловичу, забуваєш своїх родичів. Забув найголовнішого. Хіба так можна? І головне — забуваєш, коли він порожній, як бубон.

— Не знаю, про кого ви нагадуєте,— ніяково сказав Микола.

Дрига помовчав, набрав разів два повний заступ землі, викинув нагору.

— А хіба Ганджу - банджу вже забув?

— А - а - а...

— Голодний побуде і він цього року. Ми їм того... Х - ха! — тягучо - ехидний смішок самовпевненої людини. — Голодний сидітиме, як миленький. Хай покрутиться, ми вже помогли...

Микола мовчав. Колишнє кохання його до Катерини присохло на прикорні. Ганджею цікавився він певного часу. Тепер цікавитися зайве, бо цю людину для себе вважає безповоротною.

Катерина була тепер непотрібна Миколі. Не може він вільно вийти на вулицю, піти до неї, проводити разом вечори й ночі. А піти наскоком — справа небезпечна. Вбивати — ні, а так... Так — теж ні. Не піде ж він продатися, продати всю справу за дівчину. Більше того. На Катерину Микола сердитий. Після того, як вона повернулася з міста, Миколу допитували. Домагалися зізнання. Та не така була їхня організація, щоб хтось хоч словом прохопився, щоб дав хоч найменший привід до того.

Микола мовчить. Не вступає в розмови з Дригою, не відповідає на його слова, якими він хотів зачепити Миколу за живе, подратувати... Микола знає, що говорити про це не час, що він повернувся сюди не для таких розмов, не для інтимних справ.

— Да... — нав'язливо додав Дрига. Він зовсім не звертає уваги на Миколу, на те, як впливають на Миколу його слова. — А я думаю так, що ти б їх мусив...

Дрига вдарив заступом з усього розмаху, загнав у ґрунт по самі рубці.

— Таких, знаєш, Михайловичу, треба на лезо ножа...

Микола зупинив заступ. Повернув голову до Дриги і зовні зовсім байдуже спитав його:

— Для чого?

— Чудак! Вони ж нас того...

— Ні, дядьку,— обірвав Дригу Микола.— Що з того, що он тоді напали на Грицька? Хай би він один і пропав, а хіба тим нашкодили б колгоспові? Хіба від того були б такі наслідки, як тепер, коли будуть без хліба?

— А може б і не так було...

— Не так? Прислали ще завзятішого. Треба мати підхід. Вони знайдуть замість одного десятки, а за таке діло ударять по нас.

Микола хоч як заходив у таємні стосунки з Дригою, але всього йому не відкривав. Він не сказав йому і не скаже, хто полював тоді на Грицька.

— Тепер треба робити своє потихеньку. Оце ви правильно робите. Їх треба брати іншим підходом. Нам треба своїх людей розставити так, щоб від них була для нас найбільша користь. Треба робити уміло і чисто. А щоб було уміло, щоб було найбільше користі для нас, треба, щоб ми були серед них, щоб робили під самим носом у них. І треба так, щоб вони довіряли. От Мамро, Кушнір, Шулятий. Вони в них на „постах“, ведуть „відповідальну роботу“, а пригляньтеся: яка велика користь від них для нашої справи! Від них користі більше, як від вас, Дмитре Якимовичу. Да... Значить, потихеньку треба. Захопити собі посади, а там — добирати людей, організовувати справу...

Микола говорив чимало. Але говорив він хутко, щоб не затримати й діла, для якого покликав його сюди Дрига.

Розмову перервали. Вони обидва вже висловили свої думки. Та й робота не жде. До ранку треба впоратися й замести сліди.

Вичистивши як слід яму, Дрига посипав на дно золи, пригрусив зверху ячною половиною, проклав ряд соломи і зверху прикутав шалівкою. Тоді витягнув із соломи загодя приготовлений і висушений на сонці здоровенний казан, що колись стояв із водою біля молотарки, і з Миколиною допомогою засунув його в бічну підкопину. Потім Микола zostався знизу, а Дрига витягав спід соломи мішки, повні пшениці, подавав йому. Микола пшеницю висипав у казан, рівно розгладжуючи її там руками.

— Уся? — спитав, коли казан був майже вщерть повний.

— Та сюди вже буде.

Прикутали дошками, з рубцем посередині. Покришку зробили покато, ніби дашок над рамочним вуликом, а зверху настелили листом заліза.

Коли засипали всі прогалини поміж казаном і простінками та зрівняли з виступом, Дрига зупинив Миколу. Він

знову вимостив із соломи гніздо і, вже не пересипаючи ні-
куди, поклав ще повний мішок згори.

— А оце нехай буде про всякий випадок...

І щоб не подумав Микола, що він боягуз, додав:

— Не страшно, що я сховав хліб під сортиром. Вони не
додумаються. А зверху накладу ще й кізяків.

(Далі буде)